

Kül-Világ

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK FOLYÓIRATA

V. évfolyam

2008/2.

www.kul-vilag.hu

TARTALOMJEGYZÉK:

TANULMÁNYOK

Hudecz Gergő:

A marokkói demokratizálódás folyamata:

Erőviszonyok a Makhzenen belül

1

Folk György:

A látszólagos egység és a töredezettség következményei Indiában

24

Csige Zoltán:

Nemzeti bíróságok, mint a palesztin-izraeli konfliktus újabb szinterei

– az univerzális joghatóság alkalmazásának egyes kérdései

44

INTERJÚ

„El kell dönteni, hogy Iránhoz az atomkérdés vagy az energiakérdés oldaláról közelítünk”

Interjú Walter Posch-sal, a párizsi EU Biztonsági Tanulmányok

Intézetének kutatójával

69

KÖNYVISMERTETÉS

Bencze Bálint:

Brian Latell: Kuba Fidel Castro után

74

Impresszum

82

Hudecz Gergő:

A marokkói demokratizálódás folyamata:

Erőviszonyok a Makhzenen belül

A muszlim demokráciákról folytatott vita módszertanilag gyakran ellentmondásos: sokszor nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a demokrácia fogalmát, és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében.

Megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy van lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus intézményrendszerek kialakulását vizsgálni különböző kulturális közegekben. Jelen dolgozat ezt a feltételezést vizsgálja: Marokkó esetét elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tranzitológia alapvető fogalmi készlete mennyiben alkalmas egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére. Célunk, hogy a demokrácia objektív definícióját megtartva mélyítsük el tudásunkat arról, hogy milyen tényezők határozzák meg kialakulását.

Bevezetés

A Huntington nyomán kibontakozó tudományos vita elsősorban a demokrácia és a vallási közeg kölcsönhatására koncentrál. Felületesen vizsgálva két alapvető álláspont látszik körvonalazódni: az egyik szerint az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetőek, a másik szerint nem. Az utóbbi álláspont képviselői általában az állam és vallás szétválasztásának, a demokratikus közvélemény és a modern állampolgári szemlélet hiányára hivatkoznak.¹ Sayyid Qutb, az egyiptomi Muszlim Testvériség meghatározó alakja például az iszlám és a népfelség

* Hudecz Gergő a Corvinus egyetem PhD hallgatója. *A demokrácia jelei és lehetőségei Marokkóban* című disszertációjának egyik részét képező tanulmányhoz az oxfordi St. Antony's és Nuffield college-okban végzett további kutatásokat.

¹ Kedourie, Elie: *Democracy and Arab Political Culture*. Frank Cass, 1994.; Lewis, Bernard: *Islam and Democracy*, *Journal of Democracy*, Vol. 7. No. 2. (1996. április) 52-63. o.

elvének összeegyeztethetlensége mellett érvel, mondván, hogy a *saríá* egy önmagában teljes jogi és erkölcsi rendszer, amely nem tesz lehetővé további jogalkotást.²

Qutb-bal ellentétben azonban több iszlamista vezető összeegyeztethetőnek tartja az iszlám vallást és a demokráciát. Indonéz vezetők, Abdurrahman Wahid és Amien Rais, Oroszország főmuftija, Talgat Tadjuddin, valamint a tunéziai Rachid Al-Ghannouchi is úgy vélik, hogy az iszlám jognak több forrása van, azaz nem lehet a saríat egyetlen jogforrásnak tekinteni. Emellett mind a négy vezető kiemeli, hogy a Korán előírja a *súra*-t, azaz a politikai közösségen belül történő egyeztetést, és hogy a vallásban fontos szerep jut az *idzstíhad*-nak, a racionális érvelésnek, valamint az *idzsma*-nak a, konszenzus elvének, amelyek mind alapvetően demokratikus értékek.³ Hasan al-Turabi, a szudáni Iszlám Nemzeti Front vezetője is hangsúlyozza a shura kötelező (*mulzima*) jellegét, amelynek alapján összeegyeztethetőnek tartja a demokráciát az iszlámmal.⁴ Az észak-afrikai régió meghatározó muszlim gondolkodói és intellektuális vezetői is hasonlóan érvelnek: a marokkói 'Allal al-Fasi, a tunéziai Mohamed Talbi, és az egyiptomi Saad Eddin Ibrahim mind elképzelhetőnek tartják a demokráciát országaikban. Míg al-Fasi intézményi szempontból közelíti a kérdést, és egyenlőséget tesz a demokrácia és a súra közé, addig Talbi inkább morális alapokról indul és rámutat arra, hogy a két koncepció ugyanazon egyetemes értékre, a közjó kifejeződésére épül.⁵ Ezt támasztja alá Anwar Ibrahim, malajziai vezető is, aki szerint önmagában az a tény, "hogy a politikai szabadságjogok és a demokrácia alapelvei először nyugaton fogalmazódtak meg, nem jelenti, hogy nem alkalmazhatóak univerzálisan, és hogy nem fogalmazódhatnak meg más környezetben." Qutb nézeteit félrevezetőnek és szélsőségesnek tartja, míg más szerzők egyenesen marxistának nevezik Qutb-ot, akit szerintük elsősorban a nyugatellenesség vezérelt a hatvanas években.⁶

A muszlim demokráciáról folytatott vita azonban módszertanilag gyakran ellentmondásos: sokszor nem egyértelmű, hogy a szerzők (1) az összehasonlító politológia tudományos fogalomkészletét és módszertanát használva kívánják a demokratikus intézményrendszerek kialakulásának lehetőségét vizsgálni muszlim országokban, vagy (2) a

² Hasonló nézeteket képvisel Shaykh Sha'ban, a libanoni Iszlám egységfront, és Shaykh 'Abd al-Qadir Mughni, az algériai szalafisták vezetője; interjúk a Raghid El-Solh: *Islamist Attitudes towards Democracy*. *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20. No. 1. (1993) 57-63. o.

³ Az interjúkat 1997-98-ban Alfred Stepan készítette. Stepan, Alfred: *Arguing Comparative Politics*. Oxford University Press, 2001, 235. o.

⁴ al-Turabi, Hasan: 'Al-Shura and Democracy. *Al-Mustaqbal al-'Arabi*, Vol. 8. No. 75. (1985. május).

⁵ Cooper, John - Nettler, Ronald - Mahmoud, Mohamed: *Islam and Modernity*. I. B. Tauris, 2000.; Talbi, Mohamed: *Tyal Allah*. Ceres Editions, 1992; *Ummat al-wasat*. Ceres Editions, 1996.

demokrácia fogalmát, és hozzá kapcsolódó teljes fogalomrendszert kívánják újraértelmezni az iszlám teológia és a muszlim országok politikai rendszerének tükrében.⁷

Ibrahim például az *'adl* (igazságosság) fogalmát is a demokrácia szerves részének tartja, ami a procedurális, intézményi megközelítésnek nem feltétlenül alkotó eleme.⁸ Al-Turabi pedig, annak ellenére, hogy elfogadja a demokrácia nyugati koncepcióját, azt teljes mértékben az iszlám alá rendeli, ezáltal több ponton átértelmezve intézményi feltételeit. Először is hangsúlyozza, hogy a demokrácia csak abban az esetben egyeztethető össze az iszlámmal, ha megfosztják 'iszlám-ellenes' jelentéseitől és következményeitől. Ezt a következőképpen fejt ki: (1) a demokrácia egy iszlámon alapuló politikai rendszer részeként jön létre; (2) a muszlim demokrácia intézményei nem csupán a köz- és a politikai szférát határozzák meg, hanem az emberi élet minden területét; (3) a hatalmat az emberek csak a saíra előírásaival összhangban gyakorolhatják.⁹ Ezeket a megszorításokat figyelembe véve al-Turabi lényegében nem mond mást mint Qutb, azaz annak ellenére, hogy látszólag a demokrácia mellett érvel, valójában nem demokratikus rendszert képzel el.

Más megközelítést képvisel Vali Nasr, aki az összehasonlító politológia demokratikus intézményrendszerekről alkotott tudományos fogalomkészlete alapján értelmezi a muszlim demokráciát. Al-Turabi-val ellentétben, Nasr fontosabbnak tartja a demokratikus alkotmányt a Sharia-nál: az általa definiált muszlim demokráciában az iszlám üzenetei demokratikus intézmények által érvényesülnek. Nasr szerint a muszlim demokrata politikai szervezeteket az különbözteti meg az iszlamistáktól, hogy elfogadják a demokratikus alapelveket, még akkor is ha azok ellentmondanak a saríának. "Elutasítják, vagy legalábbis kevésbé veszik figyelembe a klasszikus iszlamista követelést, miszerint a saría alapján kell az egész államot megszervezni, céljuk inkább, hogy életképes szavazói bázist gyűjtsenek és stabil koalíciókat kössenek, amelyek mind a szekuláris mind az iszlám érdekeket képviselik a demokratikus intézményrendszeren belül." Ezzel együtt politikai üzeneteikben képviselik az iszlám tanításait például a családról, a társadalmi viszonyokról és a gazdaságról.¹⁰

Ezek alapján megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy van lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus

⁶ Ibrahim, Anwar: Universal Values and Muslim Democracy, *Journal of Democracy*, Vol. 17, No. 3. (2006. július) 5-12. o.; Boroumand, Ladan - Boroumand, Roya: Terror, Islam and Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 13. No. 2. (2002. április) 5-20 o.

⁷ A vita leginkább Said Orientalism című műve körül összpontosul, és lényegében arról szól, hogy a muszlim kultúra mennyiben követeli meg a nyugati fogalmak újraértelmezését más civilizációs környezetben; Said, Edward W.: *Orientalism*. Penguin Books, 1978.

⁸ Ibrahim: i. m.

⁹ al-Turabi: i. m.

¹⁰ Nasr, Vali: The Rise of "Muslim Democracy", *Journal of Democracy*, Vol. 16. No. 2. (2005 április) 13-27. o.

intézményrendszerek kialakulását vizsgálni különböző kulturális közegekben. Jelen dolgozat ezt a feltételezést vizsgálja: Marokkó esetét elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tranzitológia alapvető fogalmi készlete mennyiben alkalmas egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére. Célunk, hogy a demokrácia objektív definícióját megtartva mélyítsük el tudásunkat arról, hogy milyen tényezők határozzák meg kialakulását.

A következőkben a marokkói politikai rendszer 1989 és 2006 közti átalakulását fogjuk vizsgálni. A vasfüggöny 1989-es lehullását követően király 1992-ben alkotmánymódosítást terjesztett elő, és 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat kormányába. Az 1996-os alkotmány egy következő fontos lépést jelentett, amennyiben növelte a parlament jogkörét, és javította a választási rendszer átláthatóságát.¹¹ A pártok működése is szabadabbá vált, aminek legfontosabb jele, hogy az iszlamista Igazság és Fejlődés Pártja (*Parti de Justice et Développement*, PJD) indulhatott a 2002-es parlamenti választásokon.¹²

Politikai reformok – átmenet?

A fentiek tükrében tehát a nyolcvanas évek végén fenálló politikai rendszert tekintjük a kiindulási állapotnak. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, érdemes az ország függetlenségének elnyeréséig visszatekinteni. Ekkor mind a király, mind az 1944-ben alakult nemzeti Istiqlal párt vezetői úgy gondolták, hogy ők azok, akik kivívták Marokkó függetlenségét, és a vezető szerepet is maguknak követelték.¹³ Az Istiqlal és az 1959-ben megalakított másik tömegpárt, a szocialista Union Nationale des Forces Populaires (UNFP) eleinte abban reménykedett, hogy a kialakuló alkotmányos monarchia majd garantálja a hatalommegosztást a király és a választott parlament által a pártok között, de amikor 1965-ben Ben Barkát, a UNFP karizmatikus vezetőjét meggyilkolták, és a király szükségállapotot hirdetett, az Istiqlal és az UNFP nyíltan szembekerültek II. Hasszánnal.¹⁴ A pártokat ugyan nem tiltották be, de a politikai döntéshozatalból kizárták őket. A király ugyanakkor számos új

¹¹ Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>.

¹² Ottawa, Marina – Riley, Meredith: Morocco: *From Top-down Reform to Democratic Transition?* Carnegie Endowment for International Peace, Democracy and Rule of Law Project, Working Papers, No. 71. (2006. szeptember).

¹³ Hermassi, Elbaki – Vandewalle, Dirk: The Second Stage of State Building in: Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (szerk.): *Polity and Society in Contemporary North Africa*. Westview Press, 1993. 19-42. o.

¹⁴ Pennell, C. R.: *Morocco since 1830, a history*. New York University Press, 2000, 330. o.

kezdeményezésével gyengítette az Istiqlal és az UNFP tömegbázisát. Így az „ellenzék” politikai súlya jelentősen csökkent, és a valódi hatalom a királyi udvartartás tagjai, a „*Makhzen*” kezében összpontosult.¹⁵

A nyolcvanas évek végén formálisan 333 fős parlament működött Marokkóban, amelynek 222 tagja közvetlen választás útján szerzett mandátumot. Ugyan nem hozhatott semmilyen jogerős döntést a király jóváhagyása nélkül, a parlament mégis a politikai pluralitás fontos tere és szimbóluma volt, amely lehetőséget biztosított politikai alternatívák felmutatására. Több politikai párt működött az országban, és a monarchia, bizonyos korlátok között, teret engedett a politikai vitáknak.¹⁶

A nyolcvanas évekre az Istiqlal és az UNFP helyét átvevő *Union Socialiste des Forces Populaires* (USFP) mellett már négy hasonlóan erős, a királyt támogató párt működött az országban:

- Legkorábban, 1957-ben a *Mouvement Populaire* (MP) jött létre, amely a király vidéki támogatóit képviselte az elsősorban városi értelmiségre támaszkodó Istiqlallal és UNFP-vel szemben;
- A *Rassemblement National des Indépendants* (RNI, 1978), nem rendelkezik koherens ideológiai bázissal – a király modernizációs törekvéseit, nyugatbarát külpolitikáját, és nyugat-szaharai törekvéseit támogatja;
- A *Parti National Démocrate* (PND, 1981) az MP-hez hasonló vidéki szavazókra támaszkodó párt, leginkább agrárpolitikai üzenetekkel próbál szavazatokat szerezni;
- A *Union Constitutionnelle* (UC, 1983) pedig az RNI „váltópártja” arra az esetre, ha a másik királyt támogató gyűjtőpárt nem váltaná be a hozzáfűzött reményeket.

Mivel e pártok biztosították a parlamenti többséget a király bármely kezdeményezéséhez és a kormány működéséhez, az Istiqlal és az USFP szerepe lényegében a politikai viták életben tartására korlátozódott, s nem gyakoroltak valódi ellenőrzést a végrehajtó hatalom felett.¹⁷

A változás első jelei 1989-ben jelentkeztek, amikor a király az ellenzék támogatását kérte a parlamenti választások elhalasztásához. Az USFP beleegyezett a halasztásba, de cserébe

¹⁵ A királyi udvartartás tagjai „Makhzen” néven váltak ismertté – a szó jelentése raktár, ahol a király a beszedett javakat tárolja, és ahonnan azokat kiosztja. Maghraoui, Abdeslam: *Political Authority in Crisis: Mohammed VI's Morocco*. *Middle East Report*, No. 218. (2001. tavasz) 12-17. o.

¹⁶ Brumberg, Daniel: *The Trap of Liberalized Autocracy*. *Journal of Democracy*, Vol. 13. No. 4. (2002. október) 57-68. o.

¹⁷ Lust-Okar, Ellen: *Structuring Conflict in the Arab World*. Cambridge University Press, 2005, 178. o.

a közalkalmazotti bérek emelését kérte. A király nem teljesítette ígéretét, így 1990-ben zavargások törtek ki országszerte, amelyeken a kormány és a rendőrség nem volt képes úrrá lenni. A helyzet stabilizálása érdekében a király 1991-ben több jelképes gesztust tett az ellenzéknek, például tanácsadó testületeket állított fel képviselői részvételével, mint a *Conseil National de la Jeunesse et de l'Avenir*, majd 1992-es trónbeszédében bejelentette, hogy az alkotmány felülvizsgálatát tervezi. Ennek legfontosabb eleme az Alkotmánybíróság létrehozása volt, amire még 1992-ben sor is került.¹⁸

Az ellenzéki pártok, az Istiqlal és az USFP által létrehozott Kutla blokk az 1993-as választásokon is jól szerepelt: száz mandátumot szerzett a 222 választott parlamenti helyből. Ezt követően a király 1993-ban meghívta az ellenzéki pártokat, hogy delegáljanak minisztereket a kormányba.¹⁹ A király és a pártok nem tudtak megegyezni a kormányalakítás feltételeiről, és az ellenzék tömegdemonstrációkkal próbált nyomtatékokat adni követeléseinek. A király betiltotta a tüntetéseket, és csak több éves tárgyalásokat követően, 1996-ben tett újabb gesztust, egy újabb alkotmánymódosítás formájában,²⁰ amely teljesítette az ellenzék számos követelését.²¹

Az 1997-es választásokat követően II. Hasszán Abderrahmane Youssoufit, az USFP vezetőjét kérte fel a kormányalakításra, amit az ezúttal nem utasított el. A megállapodásra, amelynek pontos részleteire máig nem derült fény, legendásan titokzatos feltételek mellett a király dolgozószobájában, a *Korán* előtt került sor. Mindazonáltal ez lehetővé tette, hogy Marokkó függetlensége óta először 1998-ban az USFP és az Istiqlal is minisztereket delegáljon a kabinetbe. Az új kormány az „*alternance*” (váltás) nevet kapta jelezve, hogy szakítani kíván a korábbi gyakorlattal. Nem sokkal később, 1999-ben II. Hasszán halálát követően a rettegett Driss Basri belügyminiszter is elvesztette posztját. Az új király, VI. Mohamed pedig első beszédeiben hitet tett a jogállamiság és az emberi jogok mellett.²² Mindezek a fejlemények komoly reményeket ébresztettek a politikai nyitás és további demokratikus lépések iránt. A 2002-es választások lényegesen szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, majd 2004-

¹⁸ Constitution of Morocco, 1992, consolidated version. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con92.htm>.

¹⁹ *Le matin de Sahara*, 1993. október 9.

²⁰ Az újabb engedményben szerepe lehetett annak is, hogy a király 1995-ben megtudta, hogy halálos beteg. Amar, Ali: *Quelle transition? le journal*, 2004. július 26.

²¹ Például a képviselőház összes (325) tagja közvetlen választás útján nyeri el mandátumát; a képviselőház bizalmatlansági indítványt nyújthat be a kormány ellen; a parlament bírósági eljárást kezdeményezhet a kormány tagjai ellen; a parlament ülései nyilvánosak; a parlamentnek jóvá kell hagynia az állami költségvetést; a parlament vizsgálóbizottságokat hozhat létre; a minisztereket a parlamentben lehet interpellálni. *Constitution du Maroc*, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>.

²² Excerpts from King Mohammed VI's address, *BBC News*, 1999. július 31.

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/408513.stm>, internetről letöltve: 2008. május 13.

ben létrejött a múlt sebeinek begyógyítását szolgáló Jóvátételi és Megbékélési Bizottság (Instance Equité et Réconciliation, IER).²³

A régi elit bomlása

A *Makhzenen* belüli feszültségek megjelenése az átalakulás egyik fontos mozzanata volt. 1999-ig a *Makhzen* emblemikus vezetője Driss Basri belügyminiszter volt, akit a király után Marokkó második legbefolyásosabb emberének tartottak. Driss Basri távozását követően azonban nem került helyére olyan erős utód, aki egy személyben átvehette volna Basri hatalmát. Ebben leginkább a keményvonalas erőszakszervezetek és a reformpárti gazdasági elit eltávolodása mutatható ki.

Az erőszakszervezetek vezetői közé tartoznak a biztonsági szolgálatok és a katonaság magas rangú tisztjei, akik a politikai reformoknak leginkább ellenálló keményvonalat képviselik. Legerősebb közülük Fouad Ali El Himma, a király közeli barátja, jelenlegi belügyminiszter, aki nemcsak a rendőrséget és a polgári titkosszolgálatokat felügyeli, hanem a király és a pártok közti kapcsolatokat is kézben tartja.²⁴ Az El Himma névvel fémjelzett csoporthoz tartoznak még a Hamidou Laanigri tábornok által irányított nemzetbiztonsági szervek (*Direction de la Surveillance du Territoire*, DST és *Direction Générale de la Sureté Nationale*, DGSN) és a hozzá közel álló Mohamed Belbachir tábornok, aki a katonai hírszerzés vezetője. Ezek a szervezetek elsősorban a radikálisok és az iszlamisták visszaszorításával tudták legitimálni politikai hatalmukat, aminek köszönhetően a fegyveres erők támogatottsága még 2001-ben is 64% körül volt a *World Values Survey* szerint. Ezzel együtt El Himmának az üzleti életben is vannak fontos szövetségesei: Aziz Akhnouch, az Akwa csoport elnöke, Abdelmajid Tazlaoui, a Samir vezérigazgatója és Youssef Alaoui, a Cicalim társaság vezetője.²⁵

A *Makhzenen* belüli másik meghatározó személy, Mohamed Mounir Majidi, a király különleges titkára, aki javait kezeli és egyúttal az állami gazdaságpolitika kialakításában is meghatározó szerepet játszik.²⁶ Majidi egyszerre igazgatja az ONA és a Siger királyi holdingokat, és a szövetségesei közé tartoznak az üzleti élet privilegizált vezetői, akik, az V.

²³ Howe, Martin: *Morocco, The Islamist Awakening and other Challenges*. Oxford University Press, 2005, 224. o. A szerző interjúi: Ali Belhaj- dzsál, 2007. május 24. Casablanca és Fouad Abdelmoumnival, 2007. május 23. Rabat.

²⁴ El Himma-Majidi: un duo d'influence. *Le journal*, 2004. október 5.

²⁵ Le clan El Himma décoré, *Le journal*, 2004. október 5.

²⁶ Jamai, Aboubakr: Editio, *Le journal*, 2006. augusztus 7.

Mohamed alapítványt, az Attijariwafa bankot és más állami nagyvállalatokat irányítanak.²⁷ A Makhzennek ezt a csoportját reformernek lehet tekinteni, mivel elsősorban a gazdaság élénkítésében érdekeltek, ugyanakkor a politikai reformok által csak közvetlenül érintettek.

Az El Himma és a Majidi köré szerveződő csoportok közti vetélkedés egyik legfontosabb színtere a *Confédération Générale des Entreprises du Maroc* (CGEM) munkaadói szervezet, amely az ország legnagyobb vállalatainak vezetőit tömöríti. A feszültségek egyik első jeleit 2003 júniusában lehetett érzékelni. A szervezet elnökének megválasztásakor a makhzen nem állt ki nyíltan egyik jelölt mellett sem, vélhetően azért, mert El Himma és Majidi nem tudott megállapodni az új vezető személyében. Ez azt a független magánvállalatok számára szokatlan helyzetet eredményezte, hogy felsőbb utasítás nélkül választhatták meg a szervezet új elnökét.²⁸

A Makhzenen belüli szintén fontos változás volt a hadsereg (*Forces Armées Royales*, FAR) politikai szerepének átalakulása. II. Hasszán ellen a hetvenes évek elején két katonai puccs is irányult, ezért az előző király nem bízott a FAR vezetésében. A fegyveres erőket úgy próbálta kordában tartani, hogy lényegében a hadsereget is Driss Basri belügyminiszter felügyelete alá helyezte. Ugyan formálisan a király maradt a katonaság parancsnoka, és a belügyminiszter nem illeszkedett a fegyveres erők hierarchiájába, mégis Basri ellenőrizte a fegyveres erők működését. Basri távozásával, és VI. Mohamed hatalomra kerülésével ez a rendszer is megváltozott. Mivel az új király Basriban kevésbé bízott, mint a hadseregben, a katonaság lényegében kikerült a belügyminisztérium kontrollja alól, és helyette új intézmények jöttek létre működésének ellenőrzésére.²⁹

A fegyveres erők vezetésében, és ellenőrzésében beállt legfontosabb változás Yassine Mansouri kinevezése a *Direction Générale des Études et de la Documentation* (DGED) élére és Housni Benslimane, a királyi csendőrség vezetőjének megnövekedett szerepe. A *Direction Générale des Études et de la Documentation* is egy állambiztonsági szervezet, ami egészen 2005-ig katonai irányítással működött. Mansouri kinevezésével az intézmény civil ellenőrzés alá került, és többek között a hadsereg ellenőrzését kapta feladatul. A királyi csendőrség legfontosabb tevékenysége szintén a fegyveres erők ellenőrzése, helyét a hatalmi piramisban

²⁷ Moore, Clement Henry: Political Parties in: Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (szerk.): *Polity and Society in Contemporary North Africa*. Westview Press, 1993. 42-71. o.

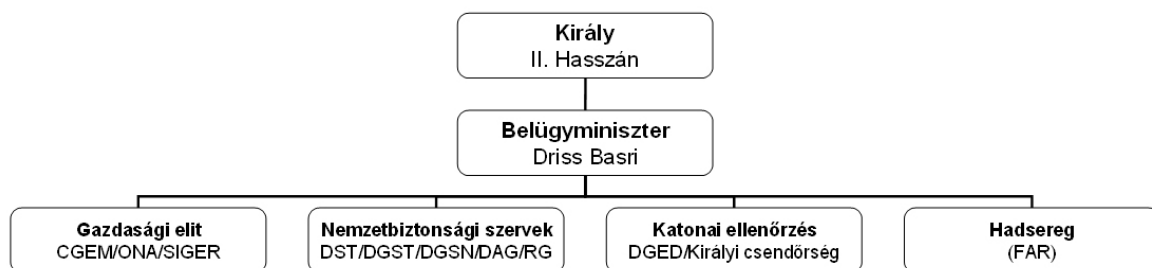
²⁸ Quand Majidi était le fusible des sécuritaires, *le journal*, 2004. szeptember 6. Le palais à l'assaut du Patronat, *le journal*, 2006. június 19.

²⁹ L'armée le grand tabou, *le journal*, 2005. február 8.

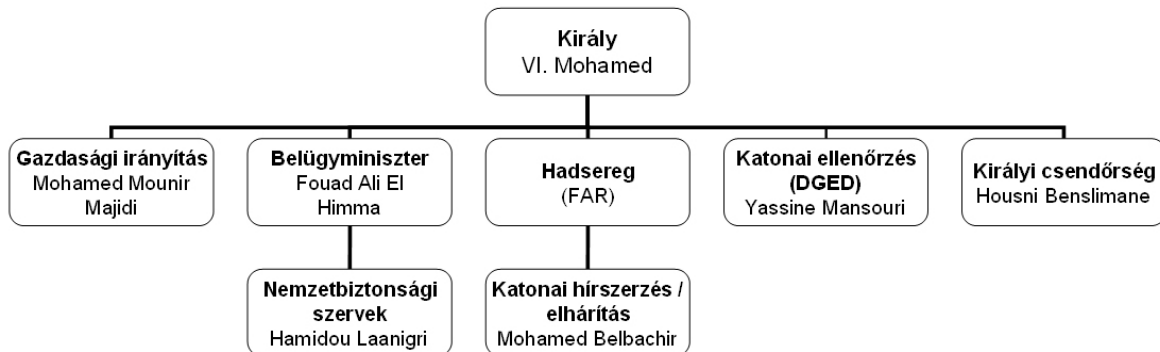
jelzi, hogy Benslimane és Laanigri szembekerülésekor a király egyértelműen Benslimane mellett állt ki.³⁰

A Driss Basri helyét formálisan elfoglaló El Himma-Laangri-Belbachir hatalmi tengely tehát három oldalról is körül van bástyázva a király bizalmasaival Majidi, Mansouri és Benslimane személyében, s így a nemzetbiztonsági szervezetek mozgástere lényegesen szűkebb, és ellenőrzésük is jóval erősebb, mint korábban.

1. ábra: Makhzen és biztonsági architektúra 1999 előtt

2. ábra: Makhzen és biztonsági architektúra 1999 után

Összefoglalva megállapítható, hogy (1) az 1992-es és 1996-os alkotmánymódosítások által nőtt a közvetlenül választott képviselőházi helyek aránya és nőtt a parlament jogköre, (2) az 1998-as kormányalakítással a végrehajtó hatalom parlamenti ellenőrzése erősödött az ellenzéki pártok bevonása által, (3) a 2002-es választások szabadabb légkörben zajlottak, mint a korábbiak, (4) a Jóváételi és Megbékélési Bizottság (IER) 2004-es megalakulásával növekedett

³⁰ Jamaï, Aboubakr – Amar, Ali – Chadi, Taib: Un vaste meccano contre deux généraux?, *le journal*, 2006. szeptember 28., Taieb Chadi: Qui nous protège?, *le journal*, 2007. május 7.

a bírói függetlenség biztosítása;³¹ (5) megindult a *makhzen* rendszer erjedése az El Himma és Majidi közti vetélkedéssel, és erősödött a katonaság feletti civil kontroll Mansouri kinevezésével.³²

Az átmenet kudarca

A demokrácia kiteljesedéséről mégsem beszélhetünk, mivel a kormány működését nem pusztán a választott parlament korlátozza, hanem számos más nem választott intézmény is – a király és a *Makhzen* hatalma lényegében érintetlen maradt. A miniszterelnöknek nincs önálló hatásköre a király jóváhagyása nélkül, és a minisztereket továbbra is a király nevezi ki. Az 1996-os alkotmánymódosítás a parlament képviselőháza mellett létrehozott egy 270 tagú felsőházat, ahova közvetett delegáltak kerülnek be, többnyire a *Makhzen*hez közel álló jelöltek regionális tanácsok és szakmai szervezetek küldötteiként. A parlament által elfogadott törvények csak akkor emelkednek jogerőre, ha azokat királyi rendelet hirdeti ki. Az Alkotmánybíróság hat tagját a király nevezi ki, míg a parlament két házának elnökei csupán hármat-hármat. A Legfelsőbb Bíróság elnöke pedig továbbra is a király.³³

A demokratikus reformok tehát meglehetősen szerény eredményt értek el. Az 1996-os alkotmánymódosítás ugyan látszólag erősítette a parlamentet, de eközben csökkent a közvetlenül választott tagok összesített aránya: 66%-ról 55%-ra. Sőt, míg a korábbi rendszerben a választott tagok leszavazhatták a delegáltakat, addig az új szabályozás a felsőház jóváhagyásához köt szinte minden döntést. Végül pedig a királynak továbbra is minden kérdésben vétőjoga van.³⁴

A demokratizálódás megakadásának egy másik jele, hogy a hatalomra kerülő ellenzék ugyanolyan autoriter eszközöket használt kritikusai ellen, mint a királyi udvar: amikor a *Je journal* 2000 novemberében egy Youssoufira nézve kompromittáló levelezést közölt, a miniszterelnök átmenetileg betiltotta az újságot.

További antidemokratikus jelenség volt egy, a királyhoz hű árnyékkormány megjelenése. Míg a formális kormány a bürokráciával volt elfoglalva, addig a király bizalmasai

³¹ A szervezetről részletesen Human Right Watch: *Morocco's Truth Commission, Honoring Past Victims during as Uncertain Present*, Vol. 17, No. 11. (2005. november), <http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/>, Internetről letöltve: 2008. május 20.

³² Constitution du Maroc, 1996, Texte de la Constitution adopté après le référendum du 13 septembre 1996. <http://www.al-bab.com/maroc/gov/con96fr.htm>, Internetről letöltve: 2008. május 15.

³³ Constitution du Maroc, 1996.

³⁴ Ottawa, Marina – Riley, Meredith: i. m.

önállóan kezdtek intézkedni számos meghatározó kérdésben. A II. Hasszán és az V. Mohamed Alapítvány például számos jóléti funkciót betöltött segélyek folyósítása által André Azoulay és Zoulikha Nasri vezetése alatt. A 2001-es királyi rendelet, amely megerősítette a regionális kormányzók hatáskörét szintén az autoriter reflexek jele volt. Ezt követően a történelminek kikiáltott 2002-es választások is meglehetősen apátia mellett zajlottak: a szavazásra jogosultak mindössze 52%-a adta le voksát. A belügyminisztérium informatikai rendszere pedig csődöt mondott – a részletes eredmények máig ismeretlenek.³⁵

	1993	1997	2002	2007
le Rassemblement National des Indépendants (RNI)	42	46	41	41
le Mouvement Populaire (MP)	33	40	27	41
l'Union Constitutionnelle (UC)	54	50	16	27
le Parti National Démocrate (PND)	24	10	12	3
l'Union Socialiste des Forces Populaires (USFP)	56	57	50	38
Istiqlal	52	32	48	52
Parti de Justice et du Développement (PJD)		9	42	46

1. táblázat: A parlamenti képviselői helyek megoszlása a választásokat követően

Forrás: IFES Election Guide, <http://www.electionguide.org/>

A választásokat követően Driss Jettou volt belügyminiszter kapott kormányalakítási megbízást, aki formálisan egyik politikai párthoz sem kötődik. Ez lényegében az ellenzék hatalomvesztését jelentette. Az átmenet kudarcát a 2003. május 16-i casablancai bombamerényletek tették teljessé, amelyek alapot adtak a további liberalizációs lépések megakadályozására is.³⁶

Az átmenet megakadályozásának lehetséges magyarázatai

Az első lehetséges magyarázat, hogy a kulturálisan sokszínű társadalom hátráltatja a demokrácia kialakulását, ugyanis Marokkó kulturálisan sokszínű: a népesség jelentős része berber származású, akik az arab hódítást követően keveredtek a hódítókkal. A berber

³⁵ Howe: *Morocco, The Islamist Awakening and other Challenges*. 234-249. o.

³⁶ Human Right Watch: *Morocco Human Rights at a Crossroads*. Vol. 16. No 6, (October 2004)

származású lakosság számarányára 30-tól 80%-ig terjednek a becslések attól függően, hogyan definiáljuk a berber etnikumot, amely maga is több csoportra oszlik.³⁷

Annak ellenére, hogy a Rif a francia uralom alatt meglehetősen nagy függetlenséggel rendelkezett, és az ötvenes évek végén több felkelés is kitört a marokkói király uralma ellen, az marokkói nemzeti identitás a nyolcvanas évek végére megerősödött Marokkóban a Bertelsman Transformation Index (BTI), és World Values Survey (WVS) számai szerint. A BTI államiságot mérő komponense kilenc a tízből, a WVS szerint pedig a válaszadók 98%-a büszke arra, hogy marokkói, 88%-a háborúba is menne országáért és 61% véli úgy, hogy a nemzeti dimenzió identitásának legfontosabb eleme.

Mindezzel együtt hipotézisünk, miszerint a kulturális sokszínűség inkább hátráltatja mintsem segíti a politikai átalakulást még lehetne igaz, mivel könnyen lehetne, hogy a liberalizáció során az etnikai feszültségek és a berber autonómia törekvések ismét felerősödnek, és gyengítik a demokratikus politikai intézményrendszert. Ez azonban nem látszik igazolódni: a berber szervezetek több esetben a politikai reformok élharcosai voltak, látványos sikereket értek el, az állami egység vagy közigazgatás intézményeit azonban nem fenyegették.³⁸ Ez pedig arra enged következtetni, hogy a marokkói identitás és állami legitimitás nem kifejezetten etnikai alapú, és más forrásai vannak.

Az interjúk során ezt a válaszadók a királyság intézményével, a király politikai súlyával és személyéhez kötődő lojalitás szimbolikus szerepével magyarázták. Érdekes módon például arra a kérdésre, hogy “miért nincsenek etnikai feszültségek Marokkóban több esetben?” – kifejezetten berber megkérdezettektől is – az volt válasz, hogy a király, VI. Mohamed édesanyja berber származású, ami szimbolizálja az arab-berber nemzeti egységet.³⁹ Ez persze visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy a király politikai súlyának csökkenésével mennyiben marad meg az arab-berber harmónia, ami azonban sokkal inkább az állami egységre vonatkozó kérdés, mintsem a procedurális demokratikus gyakorlatra.

A második lehetséges magyarázat szerint az államigazgatás intézményi szerkezete nem teszi lehetővé a demokratikus rendszer kialakulását. A közel-keleti és észak-afrikai országok és társadalmak államiságának kérdésével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, és nincs

<http://hrw.org/reports/2005/morocco1105/> internetről letöltve: 2008. május 15.

³⁷ Elkülöníthető az Amazighe dialektust beszélő Berraber törzs, akik a legnagyobb politikai befolyással rendelkeznek; a Rif régióban élők, akik a legkevésbé integrálódtak az arab társadalomba; valamint az Ashilhi dialektust beszélő Shluh törzs. Gellner, Ernest – Micaud, Charles (szerk.): *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*. Lexington Books, 1972.

³⁸ A kisebbségi jogok helyzetének javulását látványosan jelzi például, hogy a berber kultúra elismerést nyert, a király létrehozott egy berber nyelvi és kulturális központot, az *Institut Royal de la Culture Amazighe*-t (IRCAM) 2002-ben. 2003 szeptemberében pedig a berber nyelv iskolai oktatása is megkezdődhetett.

³⁹ A szerző interjúja Rita Aouaddal, az IRCAM munkatársával. 2007. május 26., Rabat.

konszenzus abban a kérdésben, hogy a nyugati fogalomrendszerrel leírhatóak-e egyáltalán az afrikai arab és muszlim intézmények. A szkeptikusok közé tartozik például Csicsman László és Rostoványi Zsolt, akik Samuel Huntington, Edward Said és Bassam Tibi nyomán a politikai rendszerek civilizációs meghatározottsága mellett érvelnek, és leggyakrabban a törzsi és családi kötelékek, a szektarianizmus valamint a vallás különleges szerepét hangsúlyozzák, ami mellett az állam csak másodlagos szereplő, és legfeljebb gyenge keretet ad a társadalmi konfliktusoknak.⁴⁰

Ezzel szemben Samir Amin és Lisa Anderson rámutatnak arra, hogy, bár a közel-keleti és észak-afrikai fejlődésnek valóban vannak sajátos jegyei, az állam léte empirikusan vizsgálható és igazolható.⁴¹ Anderson példaként említi az Ottomán Birodalmat, amely weberi terminológiával racionális-legális bürokratikus államként működött és meghatározó volt a Közel-Kelet történetében, valamint Dankwart Rustow kutatásaira hivatkozik, amelyek kimutatták, hogy a Török Köztársaság azért volt képes a modern állami intézményrendszer kialakítására, mert jelentős részben támaszkodott az ottomán örökségre.⁴²

Marokkó ugyan nem volt a Birodalom része, de ha történetét összevetjük Algériával és Tunéziával, akkor kitűnik, hogy meglehetősen erős állami gyökerekkel rendelkezik. Már 789-től független dinasztiák váltották egymást a mai Marokkó területén, amelyek uralmát csak átmenetileg szakította meg a fatimida valamint a portugál hódítás, és az alawita dinasztia egészen 1912 megőrizte formális függetlenségét. Az Ottomán Birodalomtól való függetlenség biztosította a marokkói állam fokozatos fejlődését, a törzsi struktúra, a vallási hierarchia és a királyi udvar egységes rendszerre szerveződését, sőt a feudális állam alapjainak megjelenését és a területiális állam identitásának kialakulását is.⁴³

Marokkó esetében a francia adminisztráció is a korábbi közigazgatási alapokra épült, és sokkal inkább a királyi udvaron keresztül, mintsem azzal szemben gyakorolta a hatalmat. Így erősítette, és nem gyengítette a marokkói állami intézményeket. Ráadásul az asszimilációs

⁴⁰ Csicsmann László: *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*. Ph.D. értekezés, 2006.; Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Touchstone Books, 1997.

Rostoványi Zsolt: *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula Kiadó, 1998.; Said, Edward W.: *Orientalism*, Penguin Books, 1978.; Tibi, Bassam: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder*. University of California Press, 1998. és *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina Kiadó, 2003.

⁴¹ Amin, Samir: *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*, Zed Press, 1978.; Anderson, Lisa: *The State in the Middle East and North Africa. Comparative Politics*, Vol. 20. No. 1. (1987 október) 1-18. o.

⁴² Ward, Robert J. – Rustow, Dankwart (szerk.): *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton University Press, Princeton, 1964.

⁴³ Valensi, Lucette: *On the Eve of Colonialism: North Africa before the French conquest*. New York University Press, 1970.

nyomás sem volt olyan határozott, mint például Algériában, ami lehetővé tette a kialakuló városi értelmiség nemzeti identitásának békés artikulálódását.

A viszonylag erős állami intézményrendszer a kilencvenes években is tetten érhető: a közigazgatás hatékonyságát mérő *World Governance Indicators* (WGI) „government effectiveness” (kormányzási hatékonyság) mutatója szignifikánsan a regionális átlag (47%) fölött mozog 50 és 60% között. Felületesen vizsgálva ezek alapján azt lehetne mondani, hogy Marokkóban többé-kevésbé működik az állami bürokrácia, ami a demokrácia konszolidálódásának feltétele. A viszonylag hatékony közigazgatás azonban a mai napig a király személye köré épül, ami problémákat vet fel a demokratizálódás kapcsán: a király ugyanis ezáltal nemcsak a nemzeti egység szimbóluma, de a területi közigazgatás feje is.

Marokkó függetlenségének elnyerését követően ugyanis a király nem vonult ki a mindennapi politikai küzdelmekből, és nem elégedett meg a pusztán szimbolikus szereppel. Ehelyett V. Mohamed a gyarmati állam közvetlen örököse lett, ugyan formálisan fennmaradt a francia közigazgatás, amely tartományokra (*province*) és közösségekre (*commune*) osztotta az ország területét, de ezek vezetőinek kinevezésében a király éppúgy szabad kezet kapott, mint ahogy korábban a gyarmati helytartók. A mai napig a király által megbízott kormányzók, pasák és kádik döntenek olyan politikai kérdésekben, mint például a gyülekezési szabadság, a választások megszervezése, vagy a sajtó szabályozása. Eleinte nem is volt más politikai intézményrendszer a király által vezetett közigazgatáson kívül, ami nemcsak a gyarmati rendszer autokratikus vonásait hordozta, hanem legitimitásának megerősítése érdekében retorikájában egészen a gyarmatosítás előtti időkhöz nyúlt vissza. A király így egy személyben lett szimbolikus államfő és közvetlen politikai aktor, a hatalom birtokosa, akinek pozíciója a későbbiekben a közigazgatás modernizációjával és hatékonyságának növelésével csak tovább erősödött és nem csökkent.⁴⁴ Ugyan a hetvenes években megkezdett közigazgatási reform és decentralizáció létrehozta a választott helyi tanácsokat, azonban azokat nem ruházta fel sem valódi politikai hatalommal, sem önálló bevételekkel.⁴⁵

A király hatalmát a közigazgatásban betöltött vezető szerepén túl két másik fontos tényező támasztja alá: népszerűsége, és a parancsnoksága alatt működő katonaság. V. Mohamed különleges személyes karizmával rendelkezett, ami hozzájárult nagyon magas

⁴⁴ Hammoudi, Abdellah: *Master and Disciple: the Cultural Foundations of Moroccan Authoritarianism*. University of Chicago Press, 1997.

⁴⁵ Royaume du Maroc: Organisation communale et organization des finances des collectivités locales et de leur groupements, Rabat, 1976; Nellis, John R.: Tutorial Decentralisation in Morocco, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 21. No. 3. (1983 szeptember) 483-508. o.; Nellis, John R.: Decentralisation in North Africa: problems of policy implementation in: Rondinelli, Dennis A. – Cheema, G. Shabbir (szerk.): *Decentralisation and Development: policy implementation in developing countries*. Beverly Hills, 1983. 127-182. o.

népszerűségéhez a lakosság körében. Nemcsak azért mert az ország függetlenségének bajnoka volt, vagy mert a vallási vezető szerepét is betöltötte, hanem azért mert ezek a szerepek egymást erősítették követői szemében és mai napig megalapozták a király szimbolikus helyzetét, amely összefonódott a marokkói nemzeti identitás kibontakozásával.

A bürokrácia gyengeségével szorosan összefügg a makhzen befolyása, amely a döntéshozatal és az állami ügyek vitelének valódi színhelye. Informalitását jól mutatja a nyolcvanas évek végére a politikai vezetők túlnyomó többségét sokkal inkább a személyes lojalitás vagy a katonai hierarchia fűzte a királyhoz, mintsem a formális civil intézményrendszer.⁴⁶ Sokatmondó, hogy a király a vezető köztisztviselőket „khudama” névvel illeti, ami királyi szolgát jelent.⁴⁷ Végül a király hatalmi szimbolikáját a „baʿa”, a királyi eskü teszi teljessé, amelyet az uralkodó formálisan alattvalóinak tesz, a gyakorlatban viszont csupa, a hatalmi rendszer fenntartásában érdekelt bizalmasa működik közre a jelképes szertartás megrendezésében.⁴⁸

Az átmenet megakadásának lehetséges magyarázatai közé sorolható a területi integritás megőrzése érdekében tett lépések. II. Hasszánhoz hasonlóan VI. Mohamed is kinyilvánította, hogy egyik legfontosabb politikai célja „a nemzet területi integritásának védelme”.⁴⁹ Így az átalakulás egyik meghatározó kérdése, hogy ha nem a király gyakorolja a hatalmat, akkor hogyan lehet kialakítani stabil központi közigazgatást. Ezeket a kétségeket tükrözik a WGI „political stability” (politikai stabilitás) (WGIPs) meglehetősen alacsony számai, amelyek 30-40% körül ingadoznak.

A területi integritás és a demokratizálódás kapcsolata leginkább a nyugat-szaharai konfliktus esetében érhető tetten. A spanyol kivonulást követően, 1975-ben II. Hasszán vezette a Nyugat-Szaharába a „Zöld Menetet”, ami azt jelentette, hogy 350 000 önkéntes telepes vándorolt be a területre, hogy megakadályozzák a helyi függetlenségi mozgalom, a Polisario Front működését. A „Zöld Menet” jelentősen növelte II. Hasszán népszerűségét, és erősítette a király szerepét, mint aki a területi integritás biztosítója. A területen ezt követően fegyveres konfliktus bontakozott ki, amit 1991-ben fegyverszünet követett. A terület sorsa máig rendezetlen.⁵⁰

⁴⁶ Anderson, Lisa: i. m.: 1-18. o.

⁴⁷ Denoëux, Guilaïn – Maghraoui, Abdeslam: King Hassan’s Strategy of Political Dualism. *Middle East Policy* Vol. 5. No. 4. (1998 január) 104-130. o.

⁴⁸ Maghraoui, Abdeslam: From Symbolic Legitimacy to Democratic Legitimacy: Monarchic Rule and Political Reform in Morocco, *Journal of Democracy*, Vol. 12. No. 1. (2001. január).

⁴⁹ Howe, Marvine: Fresh Start for Morocco, *Middle East Policy*, Vol. 8. No. 2. (2001. június) 59-65. o.

⁵⁰ Gillespie, Richard: *The Sahara Conflict: Bilateralism or Sub-Regionalism?*, EuroMesSCopaper 35, 2004. szeptember, Mohsen-Finan, Khadija: Sahara occidental: le maintien du statu quo. *IFRI*, 2004. május.

A vitát a marokkói király tárgyalásos úton szeretné rendezni, ami biztosítja a terület autonómiáját Marokkón belül. Ennek érdekében 2006 elején egy tanácsadó testületet hozott létre a terület képviselőivel (*Conseil Royal Consultatif pour les Affaires Sahariennes*, CORCAS). A tanács 141 tagja a szaharai lakosság különböző rétegeiből tevődik össze, de pusztán a királynak felel, és más intézmények által nem illeszkedik a marokkói közigazgatási rendszerbe.

A nyugat-szaharai rendezés ugyanakkor az egész ország közigazgatási alapjait teszi próbára: Nyugat-Szaharát csak úgy lehetne beilleszteni egy egységes államszerkezetbe, ha ezzel egy időben a többi régió eddig rendezetlen jogállása is tisztázásra kerülne. 2006-ban Aboubakr Jamai, a *le journal* hetilap főszerkesztője a királyhoz írt nyílt levelében egyenesen amellett érvel, hogy Nyugat-Szahara közigazgatási helyzetének rendezéséhez az ország egész alkotmányát újra kell gondolni. Ideológiai szempontból érdekes eleme gondolatmenetének, ahogy összekapcsolja a nyugat-szaharai terület stabilizálását, ami részben a király legitimációját adja, a demokratikusabb alkotmánnyal, ami pont a király hatalmának csökkenését jelentené. Így nemcsak közigazgatási szempontból kapcsolódik össze Nyugat-Szahara és a marokkói demokratizálódás, hanem ideológia szempontból is összefüggésbe hozható a kettő, mint a politikai rendszer legitimitását meghatározó tényezők.

Összességében tehát a király központi szerepe révén a monarchiában összemosódik az állami egység, a közigazgatás és a politikai rendszer legitimitásának forrása.⁵¹ Azaz a hatalom gyakorlásának eszköze, a közigazgatás, nem különül el a hatalomért folyó küzdelmet szabályozó politikai intézményrendszertől. Így tehát, ebben az esetben a demokratizálódás nem csupán a politikai rendszer átalakítását jelenti, hanem annak részleges elválását is az állami intézményrendszertől.

A hatalmi ágak szétválasztásának tekintetében viszonylag triviálisnak tűnik a fenti elméleti probléma gyakorlati jelentősége. A bírói függetlenség szempontjából például a demokratizálódás nemcsak azt jelenti, hogy a király helyett egy demokratikus alkotmány határozza meg a bíróságok működését, hanem azt is, hogy a végrehajtó hatalom nem befolyásolja az igazságszolgáltatást, azaz az állami funkció (igazságszolgáltatás) elkülönül a politikai döntéshozataltól (kormány).⁵²

A demokrácia kialakulásához elengedhetetlen lenne a politikai vezetés elválasztása a közhivatalnoki rétegtől, mert csak így lenne képes az államapparátus egy esetleges új rendszert

⁵¹ Hermessi, Elbaki: States and Regimes in the Maghrib. in Barakat, Halim (szerk.): *Contemporary North Africa*. Croon Helm, 1985.

⁵² Egy másik példa a királyi V. Mohamed Alapítvány működése, amely jóléti funkciókat tölt be. Les limites de la Fondation Mohammed V, *le journal*, 2006. november 9.

is szolgálni.⁵³ A közigazgatás függetlensége viszont lényegében attól függ, hogy milyen kritériumok alapján lettek kiválogatva a régi rendszer közszolgái: minél inkább politikai és személyes lojalitás alapján, annál nehezebb a politikai vezetés és az államigazgatás szétválasztása. Marokkó esetében ez különösen komoly kihívást jelent, hiszen az országnak függetlensége óta nincsen a királytól és a katonaságtól független közigazgatása.⁵⁴

Mindezek alapján igazolódni látszanak azok a hipotézisek, amelyek a kiindulási vezetés szerkezetével és legitimitásával hozzák összefüggésbe az átmenet lehetőségeit. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy nem csupán az állami közigazgatás hatékonysága meghatározó, hanem annak szerkezete is, azaz, hogy mennyiben képesek intézményei egy demokratikus politikai vezetést szolgálni.

A szimbolikus államfői szerep mellett, a király a végrehajtó hatalmat is ellenőrzése alatt tartotta az 1980-ban elfogadott alkotmány alapján: a miniszterelnököt és a minisztereket a király nevezte ki, elnökölt a Minisztertanács ülésein, bármikor feloszlathatta a parlamentet, szükségállapotot hirdethetett, és kormányozhatott rendeletek által.⁵⁵ Emellett a király az őt körülvevő személyes kapcsolatrendszeren keresztül a gazdasági életben is meghatározó befolyásra tett szert. Tehát a politikai rendszerben a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás, a katonai, a gazdasági, valamint a vallási hatalom mind a király kezében összpontosultak. Még ha feltételezzük is, hogy a király gazdasági és vallási szerepének csökkenése nem szükségszerűen képezi a demokratikus átmenet részét, a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás és a katonaság feletti királyi kontroll megszüntetése mindenképp az átmenet feltételei maradnak.

Marokkóban tehát a nyolcvanas évek végén egy autoriter rendszer működött néhány önkényuralmi és néhány demokratikus jellemzővel.⁵⁶ A királyi udvar meghatározó dominanciája korlátozott politikai pluralizmusnak engedett teret, amely így nem artikulálta a lakosság különböző igényeit, és rugalmatlanná tette a rendszert. Ugyanakkor már a nyolcvanas években jelentkeztek az erjedés, azaz a rendszer gyengülésének jelei. A királyság mobilizációs ereje ugyan az 1975-ös Zöld Menet alkalmával meglehetősen erősnek bizonyult, ezt követően

⁵³ Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, 1981.

⁵⁴ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. The John Hopkins University Press, 1996, 67. o.

⁵⁵ Benabdallah, Mohammed Amine: *Propos sur l'évolution constitutionnel au Maroc*, Instituto de Derecho Público, http://www.pcb.ub.es/idp/docs/marroc/doc_benabdallah_evolution_fra.pdf, internetről letöltve: 2008. június 3. Freedom House: *Countries at the Crossroads 2006, Country Report – Morocco*, <http://freedomhouse.org>, *Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms – Morocco*, Carnegie Endowment for International Peace és Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior www.carnegieendowment.org/arabpoliticalsystems, internetről letöltve: 2008. június 5.

⁵⁶ Linz – Stepan: i. m.: 44. o.

azonban csökkent. A nyolcvanas évek végére általánossá váltak a sztrájkok és a tömegdemonstrációk, ami végül a király és ellenzéke közti tárgyalásokhoz vezetett.⁵⁷

Ezzel együtt a kiegyezés nem vezetett valódi demokráciához. A parlament és a kormány, a demokrácia intézményei nem kaptak valódi hatalmat, a lényegi változások sokkal inkább a *makhzen* szerkezetén belül zajlottak le: bizottságok jöttek létre a királyi bizalmasainak részvételével, akik valódi befolyással rendelkeztek a politikai döntések meghozatalakor. Így a korábban sokszor informálisan gyakorolt királyi és katonai hatalom intézményesülést és differenciálódott. Tehát a tárgyalásos átmenet formálisan lezajlott, és létrejött több formálisan demokratikus intézmény, ez mégsem eredményezett politikai versenyt, mert az így kialakult rendszer továbbra is korlátozva maradt a királyság intézményei által. Ha ebből a szempontból áttekintjük a kilencvenes évek és az ezredforduló során történt változásokat Marokkóban, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy sokkal inkább az autokratikus hatalom intézményesüléséről, mintsem a demokratikus intézmények megerősítéséről van szó.⁵⁸

Az államiság és a politikai rendszer kölcsönhatásának problémája Marokkó esetében tehát alapvetően új kérdéseket vet fel, amelyek a korábbi dél-európai és latin-amerikai tanulmányok során kevés figyelmet kaptak, mivel a legtöbb ország esetében az intézményesült és működő állami infrastruktúrát el lehetett különíteni a politikai vezetéstől. A kelet-európai átalakulás vizsgálata során pedig a nemzeti egység és a nemzetállam kérdései kerültek előtérbe, nem az állami közigazgatás intézményeivel kapcsolatos problémák.⁵⁹

A politikai átalakulás megakadását magyarázhatja a civil társadalom és a jogállam hiánya is. Előbbire jellemző, hogy a kilencvenes években a lakosság 81%-a soha nem vett részt civil szervezetek munkájában, 67%-a soha nem beszélt politikáról, 51%-a egyáltalán nem érdeklődött a politikai események iránt, és az átmenet folyamán potenciálisan meghatározó sztrájkokban is csak a népesség 10%-a vett részt. Az érdektelenséget erősíthette az analfabéták magas aránya (48% körül) és a tömegmédiához való korlátozott hozzáférés: 100 főre mindössze három darab eladott napilap jut, a rádió- és tévécsatornákon csak elszórva találni politikai témájú független műsorokat, és az Internet használata sem elterjedt.⁶⁰

Ezzel együtt néhány civil szervezetnek fontos szerep jutott a reformok kikényszerítésében: többek között az Oxfordban tanult Aboubakr Jamai által alapított *Je*

⁵⁷ Linz – Stepan: i. m.: 56. o.

⁵⁸ A szerző interjúja Driss Maghraoui-val, 2008. június 6., Oxford.

⁵⁹ Például Greenfeld, Liah: *Nationalism*. Harvard University Press, 1992.

⁶⁰ *Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society*. United Nations Development Programme, 2004.

journal hetilapnak, amely nyíltan támadta a királyság antidemokratikus gyakorlatát, továbbá az Ali Belhaj által vezetett Maroc 2020 kezdeményezésnek, amely a korrupció visszaszorítását tűzte ki célul valamint a *Fouad Abdelmoumni* közreműködésével létrejött *Association Marocaine des Droits Humains*-nek.

A jogállamiság hiánya szintén hátráltja a politikai rendszer átalakulását. Mint az már kiderült a politikai rendszer ismertetésekor, a király az igazságszolgáltatás feje is: a Legfelsőbb Bíróság elnöke és ő nevezi ki a bírókat. Ez önmagában ellentmond a jogállamiság és a törvény előtti egyenlőség intézményének, de a jogrendszer gyengesége sokkal régebbi gyökerekre is visszavezethető. Marokkó függetlenségének elnyerése óta fennmaradt a gyarmati időkből örökölt torz jogrendszert: a francia jog szelektív alkalmazása egészen máig roncolja a jogállamiság alapjait, és nem alakult ki koherens jogrendszer az országban.⁶¹ Az ártatlanság védelme például csak 1999-től emelkedett törvényi erőre. Ezeket a kétségeket tükrözik a *Worldwide Governance Indicators* mutatói is amelyek alig érik el az 50%-ot, és a közvélemény-kutatási adatok, amelyek azt mutatják, hogy a lakosság mindössze 30%-a fordulna bírósághoz jogorvoslatért.⁶²

Egy sokkal komolyabb, a politikai rendszer egészét érintő gyakorlat, hogy a király rendszeresen felülbírálja a törvény előírásai szerint született bírói ítéleteket. Ezek az intézkedések akkor kapnak leginkább figyelmet, amikor a király kegyelemben részesít, azaz felment elítélteket ezzel növelve népszerűségét. Az a skizofrén helyzet is többször előállt, hogy a király felségsértésért elítélteket mentett fel.⁶³ Ezt lehetne úgyis értelmezni, hogy az autokratikus politikai rendszer liberális irányba mozdul el, mégsem erről van szó valójában, hiszen nem az elnyomás enyhüléséről van szó, pusztán annak kiszámíthatatlanságáról, ami aláássa a politikai intézményrendszerbe vetett bizalmat, és megnehezíti a további jogszabályokon és törvénykezésen alapuló reformokat. A jogállamiság hiánya tehát hátráltatja a demokratizálódást, és hátráltatja az állami közigazgatás elválást a politikai rendszertől, mivel ellehetetleníti a kiszámítható szabályok alapján működő bürokrácia kialakulását.

⁶¹ Pennel, C. R.: *Morocco since 1830, a history*. New York University Press, 2000, 87. o.

⁶² *Arab Human Development Report 2004: Towards Freedom in the Arab World*, United Nations Development Programme, 2005. Egy viszonylag hétköznapi példa a jogrendszer hiányosságaira, hogy nincsen rendelkezés arra vonatkozóan, hogy miként szankcionálják az ittas vezetést az országban: a hatályos törvények szerint ugyanis az ország állampolgárainak tilos alkoholt fogyasztania. Ezt ugyan senki sem veszi komolyan, mégis elég formális alapot ad az ittas vezetés szabályozásának hiányára – ez ugyanis a törvény betűje szerint elő sem fordulhatna.

⁶³ Például a Lmrabet ügy: Laetitia Grotti: Le gouvernement pour seul responsable, *TELQUEL*, No. 84. 2003. június 28.

Az iszlám hatása

Az iszlám hatása szintén a király személye körül összpontosul: (1) a király az állami identitás egyik meghatározó eleme, és egyben vallási szimbólum is: Amir al-Muminín, a hívők vezetője; (2) a formális vallási hierarchia is a király személyében ér össze a politikai vezetéssel: az ulama, vallási tanácsadók is neki felelnek, és a kormány vallási ügyekért felelős tagját is a király nevezi ki; (3) mivel a politikai hatalom is a király kezében van, lényegében az is rajta múlik, hogy az iszlám normái mennyiben korlátozzák a politikai döntéseket; és végül (4) a király szimbólikus szerepe nemcsak az állami identitás, de a politikai rendszer legitimitásának forrása is, ami által az iszlám itt is szerephez jut.

Az nemzeti identitás szintjén a király vallási vezető szerepe lehet az egyik oka annak, hogy az etnikai különbségek ellenére Marokkóban erős közös identitás tudott kialakulni, amelyet a király személyén keresztül a közös – arabok és berberok által egyaránt követett – iszlám vallás is erősít. Az iszlám szimbólumrendszere tehát lehetővé teszi a törzsi és etnikai ellentétek feloldását. Az uralkodó Filali dinasztia eredetileg a déli nomád törzsek és szúfi rendek segítségével került hatalomra, és azóta megtartotta szimbólikus vezető szerepét, aki Allah áldását (*baraka*) hozza a földre.⁶⁴

Az Amir al-Muminín szimbólikus, a politikai racionalitást is felülíró szerepe azzal a történelmi példával ecsetelhető leginkább, amikor a hetvenes évek elején a II. Hasszán úgy védett ki egy ellene irányuló puccskísérletet, hogy imára szólította fel a rátámadó katonákat, akik engedelmesen eleget tettek a felszólításnak.⁶⁵ A példa egészen abszurdan mutatja, hogy milyen mértékben szövődik össze a politikai és a vallási dimenzió a királyt körülvevő retorikában. Az összetett képet tovább erősíti, hogy Marokkó minden mecsetének vezetőjét a király nevezi ki, és a király dícséretével kezdenek minden pénteki imát.

A politikai gyakorlat felől közelítve a kérdést, a király alkotmányos sérthetlensége vet fel tanulságos dilemmát. Az alkotmány ugyanis egyszerre garantálja a szólás szabadságát és a király sérthetlenségét, lényegében az Amir al-Muminín címén, vallási alapon. A két elvet akár a liberális és vallási értékek közti ütközésnek is tekinthetnénk, ami alapján könnyedén arra a következtetésre juthatnánk, hogy az iszlám korlátozza a demokrácia kialakulását. Ez azonban más értelmezést nyerhet, ha nem a királyi és az Amir al-Muminín vallási címek

⁶⁴ Cornelli, V. J.: The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh in Post-Marinid Morocco. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, (1983), 67-93. o.; Hammoudi, A.: Sainteté, pouvoir et société, *Annales E. S. C.*, Vol. 35. (1980) 614-641. o.

szétválasztására koncentrálunk – ami Marokkó esetében meglehetősen kilátástalannak tűnik –, hanem inkább a király politikai szerepét elemezzük.

Ha például az alkotmány nem az autoriter politikai hatalom birtokosának sérthetetlenségét biztosítaná – aki mellesleg vallási vezető is –, hanem egy procedurálisan demokratikus politikai rendszert hozna létre, és ebben szimbolikus szerepet engedne az államfőnek, aki emellett vallási vezető is maradna, akkor máris sokkal összeegyeztethetőbbnek tűnne az iszlám és a demokrácia. A II. Hasszán uralkodásának utolsó éveiben megindult reformok épp ebbe az irányba mutattak: a király politikai aktorból egyre inkább szimbolikus vezetővé alakult át. II. Hasszán egyre kevesebb alkalommal szólt bele közvetlenül a politikai döntésekbe, és egyre inkább kormányára bízta a rutin irányítást. A demokratizálódás gátja pedig sokkal inkább a kormány működését támogató közigazgatás hiánya, mintsem a vallás volt.

A politikai és a vallási vezetés összefonódása miatt a civil szférát is meglehetősen nehéz elválasztani a politikai folyamatoktól. Ez azonban önmagában még nem jelenti, hogy az iszlám ne engedne teret a civil kezdeményezéseknek. Sőt, sok esetben épp a formális politikai versenyből való kirekesztettség lehet az oka, hogy az iszlamista szervezetek sokkal inkább civil alapokról indulnak, és csak aztán válnak politikai erővé.

Mindkét meghatározó iszlamista szervezet, a PJD-hez közel álló Al Tawhid wal Islah és Yasin mozgalma is kifejezetten civil alapokról indult.⁶⁶ A két alakulat eltérő útja pedig jól mutatja, hogy önmagában az iszlamista gyökerek nem eredményeznek törvényszerűen anti-demokratikus vagy anti-civil politikai üzeneteket. Míg a PJD fundametalista üzeneteit finomította, hogy közelebb kerüljön a politikai hatalomhoz, addig Yasin egyre inkább demokratikus retorikába burkolja VI. Mohamed ellen irányuló támadásait, ezzel szerezve nagyobb támogatottságot mozgalmának.⁶⁷

A vizsgált politikai átalakulás tehát sokkal inkább cáfolja mintsem megerősíti az iszlám és a civil szféra ellentmondásáról elterjedt nézetekre.⁶⁸ Az iszlám önmagában nem korlátozza a civil szférát, hiszen az elnyomó rendszer, a mérsékelt ellenzék és a radikális ellenzék mind egyaránt az iszlámra hivatkozva kampányolnak politikai céljaik elérésének érdekében. Ugyan

⁶⁵ Lust-Okar, Ellen: *Structuring Conflict in the Arab World*, Cambridge University Press, 2005, 82. o.

⁶⁶ Willis, Michael J.: Between Alternance and the Makhzen: At-Tawhid wal Islah's entry into Moroccan Politics. *Journal of North African Studies*, Vol. 4. No. 3. (1999. ősz), 45-80. o.

⁶⁷ A PJD elismeri a monarchiát, a katonaság különleges helyzetét, az együttműködést Világbankkal, a Nemzetközi Valutaalappal és az ENSZ különböző intézményeivel, sőt, támogatta a Mudawana reformját is. Le "plan Ramid" pour reformer la Constitution, *le journal*, 2004. április 13. Yasin retorikájának változásáról pedig: Zeghal, Malika: Religion et politique au Maroc aujourd'hui, Document de travail 3, *IFRI*, 2003.

⁶⁸ Norton, Augustus Richard: *Civil Society in the Middle East*. Brill, 2005.

több iszlamista szervezetben összemósódnak a civil és a politikai funkciók, de emellett számos apolitikus, a hatalomra nem törő, azaz tisztán civil muszlim szervezet is működik Marokkóban. Tehát az az állítás sem látszik igazolódni, hogy pusztán a vallási üzenetekből politikaivá válna egy szervezet.

A szekuláris civil szervezetek irányába kiterjesztve az elemzést pedig az látszik, hogy a legtöbb esetben komolyabb problémák és fenntartások nélkül tudnak együttműködni az iszlamista és a szekuláris csoportok. Több interjúalanyom, mint például Ali Belhaj parlamenti képviselő vagy Ali Amar liberális újságíró, egyenesen megütközéssel fogadták az együttműködés nehézségeire vonatkozó kérdéseket. Magyarázatuk szerint a hivatkozott WVS kutatások túlságosan szűken értelmezik a civil társadalom fogalmát és nem mutatják ki a vallási szervezetek mozgósító hatását. Elbeszélésük szerint a liberálisnak tartott civil szervezetek erejét is ezen mozgalmak támogatása adja.⁶⁹

És végül az elmondottakat támasztják alá a vallásra vonatkozó WVS számok is. A népesség 99%-a gondolja úgy, hogy a vallás jó dolog, 97% bízik a vallási vezetőkben, 94% gondolja, hogy a vallás fontos, 90% támogatja a fejkendő viselését, 88% szerint a vallás képes megoldani a társadalmi problémákat, 75% szeretné, ha az iszlám politikai szerepet is kapna. Tehát úgy látszik, hogy az iszlám és a demokrácia támogatottsága egy időben lehet magas, és a társadalmi értékek szintjén sem szükségszerű az ellentmondás a két eszmerendszer között.

Konklúzió

A tanulmány Marokkó példáját vizsgálva arra a kérdésre kereste a választ, hogy van-e lehetőség az összehasonlító politológia fogalomkészletét és módszertanát használva a demokratikus intézményrendszerek kialakulását vizsgálni egy huntingtoni terminológiával "muszlim"-nak tartott ország politikai intézményrendszerében bekövetkező változások értelmezésére.

A tanulmány első fontos megállapítása, hogy a kilencvenes évek folyamán a marokkói politikai rendszer demokratikus irányba mozdult. Ennek két fontos eleme volt: az egyik a formális intézményrendszer reformja, a másik pedig az informális hatalmi monopólium megbomlása. Ezzel együtt, és ez a tanulmány második megfigyelése, Marokkóban nem alakult ki valódi demokrácia, mert a formális demokratikus intézményrendszer nem tudta irányítása

⁶⁹ A szerzői interjúi: Ali Belhaj-dzsal és Ali Amarral, 2007. május 24. Casablanca.

alá vonni az államigazgatás fellett. Ennek legfőbb oka, hogy az államigazgatás nem kellőképpen intézményesült: sokkal inkább a királyhoz fűződő informális kapcsolatokon nyugszik, mint kiszámítható szabályrendszeren. Végül pedig Marokkó esete arra is példa, hogy az iszlám mozgósító ereje egyszerre tudja elősegíteni a demokratikus törekvéseket, amikor ellenzéki iszlamista mozgalmak hivatkoznak rá, illetve meggátolni a reformtörekvéseket, amikor az uralkodó elit a modern államigazgatási intézmények kialakítását hátráltatja az iszlámra hivatkozva.

Folk György:

A látszólagos egység és a töredezettség következményei Indiában

Miközben India egyre jobban megnyílik a globális világgazdaságnak és rendre meggyőző növekedési mutatókat produkál, ezek a számok elrejtik a mögöttük rejlő strukturális és társadalmi különbségeket. Ahelyett, hogy egyszerűen globális vagy általában vett "ázsiai" szereplővé válna, India még igen hosszú időre sajátosan indiai marad. Indiában a legtöbb ügy ma is családi ügy. A jólétet és a tulajdonviszonyokat a születés szerinti csoporthoz való tartozás szabja meg, a legtöbb hagyományos tevékenység és sok modern foglalkozás is ehhez vallási vagy tradicionális háttérhez kötődik. A nagycsalád az a keret, amely a felelősségek és kockázatok megosztását, az új generációk életrevalóságát biztosítja. A családi kapcsolatok fontosabbak az egyéni rátermettségnél. A hagyományos társadalmi háló átszövi a tanulásra, kezdeményezésre és kiválóságra épülő modern gazdaságot és intézményrendszert.

Az indiai kasztal kapcsolatos érzékenység, a társadalmi előnyben részesítés és kizsorítás, az élet kímélésének, az idő másféle kezelésének, a családhoz tartozásnak mindenütt meglévő sajátosságai keverednek azzal az új nemzeti büszkeséggel, amely az indiai vidék örök elmaradottságának háttére előtt gyors fejlődést produkál. A szerző elemzései a különös töredezettség olyan pozitív következményeire koncentrálnak, amelyek egy Európában szokatlan racionalitáson alapulnak, amelyet India talán megőriz egy másképp gondolkodó jövő számára.

Bevezetés

A különféle létezők mibenlétére irányuló kérdés a minden más kérdést megelőző, a lényegbe hatoló kérdés. Egy ország megközelítése sem történhet más kiindulással. Iskolázottságunk, analitikus, akadémikus neveltetésünk az eredeti, a létezés elemezhetetlensége felől felvetődő kérdést rögtön nézőpontokra bontja. Egy ország eszerint létezhet politikai, geográfiai, etnikai vagy éppen társadalmi-gazdasági szempontból. Emiatt

* Folk György (1958) mérnök és közgazdász, nemzetközi üzleti tanácsadó, független tárgyalástechnikai szakértő. Három éven át tartó indiai utazásainak tapasztalatairól írt, az indiai civilizációk egymásra hatását feldolgozó könyve: *India. A végletek birodalma* 2007-ben a HVG Kiadónál jelent meg. A Corvinus Egyetem nemzetközi tanulmányok doktorandusz hallgatója, kutatási területei a közlekedési rendszerek végső racionalitása és a társadalmi értékrendek fenntarthatósága Ázsiában.

viszont minden a visszájára fordul. Ahelyett hogy a számunkra valami alapvetőként adott ország megismerése tudományos módszerekkel gazdagodna, az országot magát a tudományok megközelítésmódja hozza létre, állítja egységként elénk. Az eredetileg a maga megbontatlan teljességében létező országot innentől a politikai szempont, a földrajzi határok, a társadalmi és a gazdasági jellemzők konstituálják. Ennek nyomán rájöhethetünk, hogy az ország az emberi létezésnek közel sem alapvető közege. Az európaias, modern látásmód az ellenkezőt sugallja, ám történelmi perspektívában az államiság talán csak átmeneti konstrukciónak bizonyul majd.

India a hozzá hasonló szövetségi államok, Brazília, az Oroszországi Föderáció, Indonézia és más, hasonló államok mellett az ilyen, konstruált nemzeti létezés iskolapéldája. Az eleve adott nemzeti létezés feltételezését a mi civilizációnk erőlteti rá a más civilizációkban élő társadalmakra. A politikai nyilvánosságban és a médiában országok szerint tematizált minden kérdésfeltevés, közlés, statisztika. A versenyelemzés szemlélete egeret elefánttal, kórót óriásfenyővel hasonlít össze. A nemzeti jóvedelmet, jólétet, iskolázottságot, műszaki állapotokat országokként meghatározni és összevetni igyekvő közlések a valóságból többet fedhetnek el, mint amennyit megmutatnak. Azok a tényleges társadalmi és gazdasági viszonyok, amelyek között emberek élnek, közösségek léteznek, és sorsok determinálódnak, gyakran csak hamis, félrevezető, a tényleges létezés minőségét elfedő módon vizsgálhatók országokként. A „nemzetállam=ország” képletben való gondolkodás európai politikai produktum. A nemzeti burzsoáziák vezetésével a függetlenségüket kivívott nemzetekről, nemzeti kultúrákról, elnyomott kisebbségekről, közös értéként fejlődő nemzetgazdaságokról szóló liberális diskurzus félrevezető és használhatatlan.¹

A tényleges indiai létezés a konvencionális elemzés sugallta szempontok többsége szerint töredezett, és az ország egységként való leírása csonka eredményre vezet csupán. Ami az elemzés okozta csonkítás után marad, az önmagában egyszerűen nem életképes.

Cikkünkben négy konvencionális elemzési szempont és egy kiegészítő, India megértésére sokkal inkább alkalmas, ilyen értelemben pedig a konvencionalitást meghaladó nézőpont sorra vételével vizsgáljuk végig az indiai egység képzetét. Látni fogjuk, hogy a töredezettséget föltáró nézőpontok olyan értékeket fednek fel, amelyek éppen a töredezettség állapotában maradhatnak fenn. A talán nem is olyan távoli jövőben pedig ezek az értékek alighanem jelentősen fölértékelődnek majd.

¹ A nemzeti történelmekről szóló elbeszélések kalitkáját a történetírás már sokszor és sokféle módon meghaladta, így például Toynbee egész munkásságában vagy Ferdinand Braudel és követői esetében is elmondható ez. Ám a médiában továbbra is virulensek e diskurzus téves premisszái.

Jól tesszük tehát, ha a jól-rosszul működő *nemzetállam* európai/nyugati normák szerinti megítélése helyett a megőrződött sokféleséget igyekszünk megismerni és szembenéznünk az indiai berendezkedés számunkra kínáló tanulságaival.

A földrajzi nézőpont – Távolságok

Az országhatárok szerencsés esetben földrajzi választóvonalak mentén húzódnak. Szerencsétlenebb esetben hatalmi erőviszonyok és az azokat tükröző nemzetközi alkuk eredményeként alakultak ki, és teljesen esetlegesek. Nyilvánvaló határ lehet a tengerpart, egy jelentősebb folyó, a magas hegyláncok. Nem is olyan régen ilyen volt még a lakott zónákat egymástól elválasztó sivatag is. Az esetlegesen alakult politikai határok ellenben a biztonsági kockázat és a kölcsönös fenyegetettség fenntartói. A tárgyalóasztalok mellett egy-egy laza tollvonással létrehozott országhatárokkal kapcsolatban elrettentő példa Irak, melyet sem Szíriától, sem Irántól, sem Törökországtól, sőt még Kuvaittól sem választ el semmiféle természetes vagy történelmi választóvonal.

Az indiai szubkontinens ezzel szemben egy önmagába záródó, többé-kevésbé egyértelműen elhatárolt földrajzi egység. Az Indiai-óceánba messze délre benyúló, háromszög alakú félsziget mindkét oldali tengerpartját sok ezer kilométernyi nyílt tenger választja el a „szomszédoktól”, az Arab-félszigettől illetve Hátsó-Indiától. Az északi leválasztást a Himalája ma sem könnyen járható láncai biztosítják, a nyugati határon a Thar-sivatag, keleten pedig Asszám erdős senkiföldje képeznek természetes választóvonalat. Indiának a szomszédaival fennálló tartós konfliktusai mind ezekhez a határövezetekhez kapcsolódnak. Említhetők ezzel összefüggésben az *Adam's Bridge* néven tisztelt földnyelven át elérhető Srí Lanka (Ceylon), a megosztott Bengália, az északi hegységek hágói és völgyvidékei, Kasmír és Ladakh, a Himalája nyugati átjáróvidéke, valamint a Thar-sivatag.

A teljes szubkontinensen jelenleg hét államalakulat osztozik.² Az Indiai Köztársaság a teljes szárazföldi terület 73%-a felett rendelkezik. A nagy folyamok fölötti rendelkezés is megosztott, a nyugati „Pandzsáb”, vagyis nevének jelentése szerint az öt folyó által öntözött vidék vizei túlnyomórészt pakisztáni területen folynak. A keleti Brámaputra pedig nagyrészt Banglades alföldjeit öntözi.

² Ezek: az Indiai Köztársaság, a Pakisztáni Iszlám Köztársaság, Nepál, Bhután, Banglades, Srí Lanka, a Maldív-szigetek. (Nem számítva a Kína által néhány évtizede annektált Tibetet.)

India két klimatikus övben, a sivatagi és a szubtrópusi övben terül el. A földrajzi összetartozást a klimatikus zónákra oszthatóság is gyengíti. Bár a félsziget nagy része a monszunövezetbe tartozik, a monszunok az ország minden pontján más és más hónapban érkeznek meg. Nem érezteti viszont a hatását a monszun a Dekkán nagy részében és a sivatagi nyugaton. A széttartást fokozza a nagy észak–déli távolság is. A Himalája lábától a legdélebbi Comorin-fokig három-négy nap vonatút a távolság – ez a Stockholm–Tunisz távolságnak felel meg.

A társadalmi nézőpont – Különállások

India meghatározó jellegzetessége a rendkívüli társadalmi töredezettség. Az Indiában létező, az idegen számára szinte követhetetlen sokféleség nem tekinthető pusztán szokatlan mintákkal együtt járó, ám lényegében egydimenziós rétegezettségnek – mint ahogyan azt például egy latin-amerikai országban tapasztalható nagy társadalmi különbségek, azaz a nyomornegyedek nincstelen lakói, a latifundiumok földművelői és a nagybirtokosok között megfigyelhető világos szakadék alapján gondolnánk. Az indiai társadalom törésvonalainak rendszere multidimenzionális. Együtt él egy formális és általános politikai egység- és egyenlőségeszmével, amely mögött azonban igen differenciált választási demokrácia húzódik meg – ehhez a politikai egység kérdésénél még visszatérek. A társadalmi különállás a szubkontinensen néhány évezredes múltra tekint vissza és elsősorban a társadalom „gyűjtőedény” jellegéből ered.

Az indiai társadalmi viszonyok megértéséhez a szubkontinenst hatalmas befogadóképességű, passzív edénynek képzelhetjük el. Hosszú történelme során az ebbe az edénybe zúduló új hatások újra és újra befogadást nyertek, kialakították a helyüket a már korábban ott lévők között, a korábban megjelent hatásokkal összjátékban. India történelmében nem érvényesült a „győztes mindent visz” elve, mindig mindenki maradhatott, csak éppen a korábban érkezetteknek összébb kellett húzódnuk valamelyest.¹

¹ Ez a civilizációs alapreakció az amerikai kontinens meghódítása kapcsán megfigyeltnek pontosan az ellenkezője. Az inkák, a maják, a pueblók, a mohikánok és delavárok független, elszigetelt civilizációk lehettek, amíg a konkvisztádorok, a protestáns telepesek meg nem jelentek. Utóbbiak lőpora és whisky-je ellen nem találták meg a választ és eltűntek. Így lehet, hogy Amerikában, de mindenekelőtt az Egyesült Államokban, rögzült a meggyőződés: *the winner takes it all*. Ezzel szemben a kelet, Belső-Ázsia és az indiai szubkontinens, saját, másfajta történelme folytán, másképp működik. Míg másutt kiirhatták, a rezervátumokba és a múzeumokba kényszerítették a múltat, itt az sokkal inkább egyfajta párhuzamos jelen maradt.

Ez a tagozódás végső soron a világon mindenütt fellelhető, és a tradicionális társadalmakat mindenütt jellemző csoportszerkezetnek a továbbélése. Amikor – Max Weber kifejezésével élve – az ember felszabadul a varázslat alól,² egy kultushelyhez, azaz szakrális tárgyakkal benépesített környezetéhez, egyben pedig a személyes származásához, a családhoz és a tágabb rokonsághoz fűződő szerves kapcsolatát veszíti el. Ezek a kötelékek az indiai átlagember számára máig a világhoz tartozás alapját képezik, bár a racionalista „varázstalanítás” már századok óta zajlik. Az összetartó, önmagukat egységként meghatározó társadalmi csoportok az énről és a társadalomról alkotott kép fundamentumához tartoznak. Miközben a gyűjtőedénybe folyamatosan új népek, idegen civilizációk vegyültek, ez a „különtartozás” jóformán az angolok távozásáig, azaz a múlt század közepéig rendíthetetlen maradt. A független India kasztellenes törvénykezése és a kasztok elleni ideológiai harca pedig inkább szemforgatást eredményezett, és nem vezetett a beállítódások alapvető átalakulásához.

Az indiai közgondolkodás számára az egyén legfontosabb jellemzője a *dzsáti*.³ az a csoport, amelybe az egyén a származása révén beleszületett. A mi – nagyon – európai „kaszt” szavunk a *dzsáti*-nak a félreértelmezése.⁴ A szó eredeti lényegét nem képes visszaadni. Az indiai – modern és jómódú vagy szegény és elmaradott – emberek elsősorban ezzel a *dzsáti*-val azonosítják magukat. A *dzsáti*-rendszer peremén a *dálit* csoportok gyakran saját nyelven beszélnek, s a kasztrendszeren kívülnek számítanak, ám végső soron magukat ugyanígy egy csoporttal azonosítják.⁵

Fogalmi alapjegyét tekintve a *dzsáti* szigorúan egymás között étkező, azonos foglalkozást űző és általában egymás között házasodó csoportot jelent. A *dzsáti* tagjai eredetileg azonos gazdasági tevékenységet folytattak és egy települési egységet alkotva éltek. A népek és civilizációk egymásra rétegződése során azonban a települések legtöbbje számos különböző *dzsáti*-nak adott lakhelyet. Ezek között sokszor kölcsönösen előnyös, némely esetben inkább egyoldalú munkamegosztás alakult ki. A muszlim hódítások kezdete, azaz a második évezred első századai óta viszont egyre erősödött a bezárkózás és az elkülönülés tendenciája.

Történeti kezdeteit tekintve a kasztosodás az árja hódításokra adott jellegzetesen indiai válaszreakció. Annak ellenére, hogy a felvilágosult európai tudományok és a liberális politikai

² Weber eredeti megfogalmazása szerint „Entzauberung”. Szemben azzal, amit az eredeti fogalom „aufklärerische” szellemű magyarázat fordítása sejtet, ez nem utal arra, hogy a varázslat valamiféle béklyó volna, amelyből az út egy szabadabb létbe vezet. Lásd pl. Brubaker, Rogers: *The Limits of Rationality*. London: Routledge, 1992, 32-35. o.

³ Basham, A.L.: *The wonder that was INDIA. A survey of the history and culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims*. Rupa and Co., 1967. 146-151. o.

⁴ Eredetileg a portugál hódítók szava – *casta* –, törzset vagy klánt jelent.

⁵ Shah, Ghanshyam – Mander, Harsh – Thorat, Sukhadeo – Deshpande, Sathish – Baviskar, Amita: *Untouchability in Rural India*. Sage Publications, 2006. 19-31. o.

kurzus általában a korlátozó, elnyomó, életlehetőségektől megfosztó elemeit emeli ki, hosszú történelme folyamán a kasztrendszer igen sok előnyös szerepet is betöltött. A hódító újonnan szerzett státusát a papi *bráhmín* és a harcos *ksatrija varna* erősítette meg, és igyekezett örökkévalóvá tenni. A kialakult rend így az immár benn élő idegenek általi sikeres leigázásként is felfogható.

A hinduizmus szellemét belülről értők a kasztrendszernek a nyugati gondolkodás által kevésbé ismert vonatkozásait is kiemelik. A különélésnek ez a szigorú rendszere az egymással ezerféleképpen kommunikáló embereknek és falvaknak a számára az önvédelem, a saját értékek megőrzésének az eszköze volt. A muszlim hódoltság viharai közepette, a térítés és a fegyveres fenyegetés árnyékában a hindu vidék ennek a régtől örökölt berendezkedésnek a szigorú megtartásával őrizte meg saját magát.

Magasabb vagy alacsonyabb rangú, „magas” és „alacsony” kasztokról beszélni kényelmes, ám valójában igen pontatlan leegyszerűsítés. Az eredeti rendszer a *csaturvarnán*, vagyis a négy színen alapul, amelyeket a primordiális képzelet egy ember fejének (*brahmana*), karjainak (*ksatrija*), törzsének (*vaisja*) és lábának (*súdra*) feleltetett meg. A bráhmanák a Védák, a tudás és a rítusok továbbadói és letéteményesei, a ksatriják harcosok, a vaisják kézművesek és kereskedők, a súdrák földművesek. A hindu beállítódás a dzsátiból adódó foglalkozás végzéséhez az eleve-elrendelésből adódó normát alkotott. Mivel bármely munka áldozatként végezhető az üdvözülés felé vezető úton⁶, a munka tárgyi jellege közömbös. A munkához fűződő, a fentiek szerint formálódó civilizációs viszony a nyugati felfogásnak egyenes ellentettje. Itt nem az egyén keresi ideális hivatását, hanem a létének útján tovább igyekvő ember végzi a munkáját a maga eleve adott helyén.⁷

Ez a távolról a feudális berendezkedésre emlékeztető statikus társadalmi rend még az árja hódítás idején alakult ki. A szubkontinensre behatoló árják a három felső, kétszer született *varnát* adták innentől. A *súdra* az általánosan elfogadott vélekedés szerint pedig az alávettet dravidák elhelyezését szolgálta e hierarchiában az árja uralkodóknak alárendelten. A négy varna névleges szerepe az árják észak-indiai letelepedése során alakult ki. Ezt követően a rendszer megmerevedett és a *csaturvarnába* már csak kivételesen kerülhettek be új csoportok. A kívül rekedtek az ún. „érinthetetlenek” – a mai politikai szóhasználatban ők a dálitok.⁸

⁶ Klasszikus és mindenki számára ismert megfogalmazása a Bhagavad Gítában olvasható. Az üdvözülés három egyenértékű útja a tudás (*dzsánjána*), az alázatos hit (*bhakti*) és a munka (*karma*). Az áldozatként végzett munka mindenképpen az üdvözülés felé visz.

⁷ Nem véletlen, hogy a munka szó a magyar nyelvben a dél-szláv *muciti*, azaz törödni, szenvedni szó származéka, míg a szanszkritizálódott indiai köztudatban a munka *széva*, azaz szolgálat.

⁸ A múlt század húszas-harmincas éveiben több irányból is mozgalmak bontakoztak ki az érintetlenség felszámolására. Dr. Ambedkar egy térítő vallásnak, a buddhizmusnak vagy a kereszténységnek a felvételét javasolta

A varnák gyakorlati szerepe a bráhmanák kivételével ma kicsi, inkább csak a nagyszámú csoport összerendezésére, egymáshoz viszonyítására adnak lehetőséget. A dzsátik jelentősége a nagyvárosokból a periféria, a falvak, az eldugott, félreeső vidékek felé haladva egyre nő. Ez a muszlim városiasodásnak, az angol gyarmati hatásoknak és a Gandhi-Nehru-korszak modernizációjának a terméke. A demográfiai sajátosságokat tekintetbe véve azonban elmondható, hogy a dzsátik szabta rend minden korábbinál nagyobb embertömeg életének alapjait szabályozza. Ma is nagyon is jelentős tehát, éppúgy, mint két-három évezreddel ezelőtt.

A varnánál pontosabb, nagyjából következetesen használható fogalom a *dzsáti*, ezért is részesíthető előnyben az utóbbi használata. A *dzsáti* szerinti gondolkodás ma is lépten-nyomon jelen van a hétköznapi életben.

Az akadémikus, az üzleti és a médiavilágot könnyen félrevezeti az országot szinte mindenfelé képviselő indiaiaknak a családi és dzsáti-háttérrel kapcsolatos visszafogottsága. Ennek alapvető oka a kettős nevelés során elkerülhetetlen kulturális kollízió: a felvilágosult, liberális iskoláztatás után a kaszt látszatra pusztán elmaradottság és leküzdendő babonaság. Otthon, a családi körben, az öregek, a rokonok, az üzletfelek, és egyáltalán az egész társadalom szerves közegében viszont a hovatarozás központi eleme.

A kasztok száma az utolsó népszámlálás adatai szerint kétezer feletti. A rituális rangsorban a felső helyet elfoglaló bráhmin varna maga is országos kisebbség, amelyhez a lakosságnak körülbelül 5%-a tartozik. A bráhminok az értelmiségben felülreprezentáltak, és az indiai elit 75%-ban ma is bráhmin kasztneveket visel. A bráhminok nagy része elszegényedett, ám rituális szerepükből adódó kötelezettségeiket és családi kapcsolataikat kontinensszerte ápolják. A bráhmin családok hagyományőrző része számára a tisztasággal kapcsolatos előírásrendszer a hétköznapi életet súlyosan megnehezíti. Saját ételüket szigorú szabályok szerint és saját maguknak kell elkészíteniük, védikus előírások kötik meg napirendjüket, ilyen előírások tiltják számukra a kétkezi foglalkozások nagy részét, a „piszkos” szolgáltatásokhoz pedig az alacsony dzsátikhoz tartozók közreműködését igénylik.

Az indiai történészek számára jól ismert a kasztok mobilitása is. Miközben az egyén nem hagyja el születési csoportját, az egész csoport együtt gyakran képes felfelé kapaszkodni a rangsorban az évszázadok folyamán, de le is süllyedhet éppenséggel. Felemelkedett kaszt a harcos földbirtokos dzsátoké például, vagy a hindu és a muszlim rendszer között félúton található rádzsputoké. Emellett számos csoportot vagy nemzetiséget eleve bizonyos státusszal

számukra, míg Mahatmá Gandhi a „haridzsán” (kb.: „isten gyermeke”) név elterjesztésével küzdött az őket kirekesztő berendezkedés ellen. Dzsavaharlál Néhu a keveredést, a különbségek felszámolását támogatta.

vagy rátermettséggel azonosítanak. A hariánai szikhek a technika és a gépészet mesterei, a marvariak minden hájjal megkent kereskedők, a dzsáinák és a párszik finom ízlésű, visszafogott üzletemberek a konvencionális vélekedés szerint.

Az indiai társadalom leginkább lelkiismeretbe vágó, központi problémája a négy varnán kívül rekedt dálitoké. Miközben az őket sújtó megkülönböztetések a nagyvárosi környezetben lassan fellazulnak és eltűnnek, vidéken egymást érik a diszkriminatív intézkedések és az atrocitások. A dálitoknak a kizárása templomokból, hivatalokból, egyéb nyilvános helyekről mindennaposnak mondható. Az öntudatukat demonstráló fiatal dálitok pedig gyakorta hindu erőszak és lincselés áldozatai. Eközben az aljamunkát, a szemét és az ürülék eltávolítását – továbbra is embertelen feltételek mellett – többnyire ők végzik.

A kasztosodás a muszlim társadalomban is végbement. Az irodalom ezt ritkán taglalja. A folyamat a régi árja hódítás eredeti mintáját másolta. Hiába állt az iszlám az *ummához*, a hívők egyetemes közösségéhez tartozók elvi egyenlőségének alapján, néhány nemzedék után a muszlimok körében is megjelentek a az egymástól elhatárolódó, azonos foglalkozást űző és külön étkező csoportok. A csak Indiában létező megkülönböztetés szerint a magukat a prófétától eredeztető magas presztizsű csoport az *asraf*, míg a többiek az *adzslaf* körébe tartozók.⁹ Ez a szakadás a szubkontinensre behatoló afgán, türk és mongol hódítók behatolása során kezdődött, majd ez után vált a megkülönböztetés alapjává. Az évszázadok alatt végbement muszlim térítés során az azonos foglalkozást űző hindu csoportok, egész, együtt élő közösségek, falvak tértek meg az iszlámra. A megtérést a társadalmi felemelkedés vágya vagy esetenként a nyers fizikai fenyegetéstől való félelem motiválta, bár az iszlám ezer éves indiai története során az erőszakos térítés egyébként ritkán fordult elő. A 17. század során gyakori közösségi megtérések az alacsonyrendűnek tekintett foglalkozást űzők, a nehéz helyzetűek, vagy az érinthetetlenek körében történtek jellemzően. A megtérést követően ezek a közösségek még nemzedékeken át őrizték életmódjukat és szokásaikat. Így a külön étkezés és az egymás között házasodás gyakorlatát is.

Az *asraf*, a felső *zat* a hódító népcsoportok származása szerint oszlik további kisebb csoportokra.¹⁰ A *szajjidok* a magukat arab származásúaknak és mindenki másnál előkelőbbnek tartók. A rangsorban utánuk következnek a *seíkek*, azaz az iráni perzsák, a lényegében türk

Mindhárom irányzat mindmáig hat a politikai gondolkodásban, miközben egyiknek sem sikerült a társadalom többségét megszólítani.

⁹ A gyűjtőnév a „sari”, azaz a „nemes” szó családjába tartozik.

¹⁰ Bhatti, Zarina: Social stratification among Muslims in India. in: Srinivas, M. N. (szerk.): *Caste – its twentieth century avatar*. Viking, 1996. 249 - 253. o.

eredetű, magukat a nagy kánoktól származtató *mughalok* és végül az afgán *pathanok*.¹¹ Igen jelentős az indiai muszlimok között a szunnita-síita szakadás is. A síita iszlám hívői a muszlim népességnek körülbelül egytizedét teszik ki.¹² Indiában él tehát a világ legnagyobb síita közössége Irán határain túl.

Az *asrafa* mindenkori muszlim elitet adta. Tőlük már korán elkülönültek az örökletessé vált vallási irányító funkció letéteményesei, pl. a térítéssel foglalkozó *takija*.¹³ Az alsó zat, az adzslaf, az indiai muszlimok többségét, mintegy 75%-át adja. Az adzslafon belül a megkülönböztetés mindig foglalkozás szerinti. A rangsort az egyes tevékenységek „tisztasága” határozza meg. Az alsó és a felső zat elválasztódásának az alapja a hindu rituáléból átvett tisztaságfogalom. Az „felsők” az „alsókkal” patrónus-kliens viszonyban vannak. A felső zathoz tartozó birtokos földjén az alsó zathoz tartozó dolgozik, és neki szolgálatokkal tartozik. A muszlim társadalom alján a muszlim dálitként is számon tartott *arzalok* állnak.¹⁴ Az arzalok a legalsó hindu dzsátikhoz hasonlóan a legpiszkosabbnak számító munkákat végzik. Érintésük a felső zat tagjai számára olyan beszennyeződéssel jár, amelytől csak rituális fürdő útján tisztulhatnak meg.

A nagyfokú diverzitás leginkább feltűnő vonatkozása a rasszbeli és a nyelvi sokféleség, amelyet a szociális szélsőségek, az előnyös és a hátrányos egyéni helyzet bonyolítanak tovább. A dr. Ambedkar által körvonalazott alkotmány a népek vagy közösségek számos kategóriáját különbözteti meg.¹⁵ Az alkotmány tételesen felsorolja a mai Indiát alkotó népeket. Ugyancsak alkotmányos jegyzék (*schedule*) határozza meg a hátrányos helyzetű kasztokat. Az alkotmány ennek alapján „jegyzékbeli” kasztokról és törzsekről beszél. Ebbe a körbe a hindu társadalomban a négy fő varnán kívül rekedteket és a távoli területeken fennmaradt, a prehistorikus berendezkedésüket megtartott törzseket értik. A hátrányos helyzet rajtuk kívül még egy sor más, olyan csoportra is jellemző, amelyek csak az utolsó két évtizedben kerültek a figyelem középpontjába.¹⁶

¹¹ A szajjidok és a seikek csak egymás között házasodnak, ahogyan a mughalok és a pathanok is.

¹² Char, S.V. Desika: *Caste, Religion and Country. A view of ancient and medieval India*. Orient Longman, 1993. 84. o.

¹³ Ugyancsak sok helyütt örökletes a nagy szúfi szentek (*santok*) sírhelyét, a körülöttük megtalálható intézményeket és a zarándokhelyet őrző vezetőknek helyzete. Így például a mogul idők óta vezető szerepet játszó Khvádzsa Csisti adzsmíri szentélyét annak 12. századi alapítása óta a Khadímok (a Száidzadgan közösség) őrzik. *Sultan-ul-Hind, Hazrat Khwaja Moinuddin Hasan Chisty known as Gharib Nawaz*, The Khwaja Gharib Nawaz's Mission, Ajmer, 2002.

¹⁴ Az arzal (arab) alsórendűt, leromlottat jelent. A legfontosabb zatok a Bhanar, a Halalkhor, a Hidzsra, a Kaszbi, a Lalbegi és a Mau. (Bhatty i. m.).

¹⁵ Dr. Ambedkar (1891-1956) a múlt század első felének meghatározó politikai vezetője volt Indiában. Jogászként és politikusként a dálitok felemelésének korai és máig India-szerte tisztelt előharcosa.

¹⁶ Ezek a „további elmaradott helyzetű kasztok” (*Other Backward Castes*, OBC). Ez a kategória a hátrányos helyzetet vizsgáló Mandal-bizottság által 1980-ban közzétett jelentés után került be a köztudatba.

Kasztkérdésekben nem könnyű világosan látni. A nyelvhasználat és a vallási hovatartozás a hosszú angolszász-liberális hatás miatt a közbeszéd gyakori tárgya. Az egyéb identitáscsoportok nyilvántartása már bonyolultabb kérdés. A tízévente tartott országos népszámlálásokon (utoljára 2001-ben volt ilyen) a nyelvről, a vallásról és a dzsátiról egyaránt nyilatkoznak. Mivel a dzsátikon belül elméletileg él az endogámia, ezek az adatok jó közelítéssel a felmenők nemzetiségére vonatkozó adatot is helyettesíthetik. Ennek alapján mondható az, hogy a kasztok száma a kétezeret is meghaladja.

Mára nyilvánvaló azonban, hogy a kasztok rangsora sokkal inkább rituális rangsor, mintsem egyfajta, a modern értelemben vett „előnyös” vagy „hátrányos” helyzetet mérni képes skála. A dzsátik helye a rangsorban sok helyen jól, máshol alig korrelál az iskolázottsággal, a földtulajdonnal vagy a jövedelemmel. Tovább bonyolítja a képet, hogy a gyarmati idők végéig rendszeresen előfordult, hogy az egyes kasztok jobb sorsra jutott részeit egyszerűen egy másik kasztba vagy alkasztba sorolták át.¹⁷

A „rasszok”-ra vonatkozóan ismert adatok szerint a népesség 72%-a indoárja, a dravidák aránya 25%, a mongoloidoké és másoké pedig 3%. Ebből kikövetkeztethető, hogy a megkülönböztetéseknek és elhatárolódásoknak világos vérségi alapjuk nincs. Az emberi génkészlet feltérképezésének lehetőségével kapcsolatosan mégis megkezdődött – a jómódúak körében kifejezetten divatba jött – az egymás között házasodók genetikai sajátosságainak keresése. Ez azonban a köztudat formálódásában még nem játszik szerepet.

Az Európában kialakult viszonyokhoz képes Indiában a nyelvi megosztottság is jelentősebb. Indiának hivatalos nyelvei helyi és uniós szinten is vannak. Az indiai államszövetség a hindit és az angolul tekinteti hivatalos nyelvnek. A parlament és a jogalkotás angolul működik. Eközben, míg egymás között angol vagy hindi nyelven tartják a kapcsolatot, a szövetségi államok saját belső működésük során saját nyelvüket is használhatják.

Az XX. század egész politikatörténetén végigvonul az angol nyelv állami és közigazgatási használatának problémája. Angolul minden indiai ért több-kevesebb szót. Kevesen értik azonban az igazi, hivatali szinten használatos nyelvet, és még kevesebben beszélik azt anyanyelvükként. Mivel a modern fogalmak, a közigazgatás és az üzlet *technicus terminusai* nagy arányban angol szavak, minden indiai nyelvbe angol szavak is keverednek. A beszélt hindi és az indiai angol a gyakorlatban egyfajta kontinuumot alkot, amelynek mentén a két nyelvet csak ideológiai–nyelvtisztasági előfeltevések alapján választhatjuk szét, mesterségesen.

¹⁷ Pradipta Chaudhury: *Does caste indicate deprivation?*, dátum nincs megadva, <http://www.india-seminar.com/2005/549/549%20pradipta%20chaudhury.htm>, a letöltés ideje: 2008. július 4.

Az indiai társadalomban csupán a – közösségi összetartozása miatt – zárt értelmiség¹⁸ és a középosztály olvasnak.¹⁹ Írni pedig csak a hivatali életben jártas vagy nemzetközi hatásoknak intenzívebben kitett indiaiak írnak angolul, így például azok, akik korábban külföldön tanultak. A saját bevallásuk szerint angolul beszélők aránya 3% körül van.²⁰

Az angolhoz való hozzáférés a kivételezett bánásmód, illetve a társadalmi lehetőségek fősodrából való kiszorítás klasszikus eszköze minden volt brit gyarmati országban, így Indiában is. Minden hivatali aktus, a jogi eljárások, az engedélyezések nyelve angol; a banki kölcsönök, a vasút vagy a közúti közlekedés szabályozása is angol nyelven történik. A falusi emberek többsége ezért is idegenkedik a város hivatali világtól, és jogainak jelentős részével nem él. Nem jut államilag támogatott kölcsönhöz, nem pályázhat állami munkára, és nem tesz panaszt jogsértések miatt, noha a hivatalokban elvileg bármilyen nyelven lehet panaszt benyújtani.

Az egykor a szocializmus felé elhajlott Indiában erőteljes kísérlet történt a hindi hivatalos nyelvvé, India közös nyelvété tételére. A hindi politikailag semleges változata a hindusztáni, amely nagyjából a hindi és az urdu nyelv közös, vallásilag semleges, azaz arab és szanszkrit bővüléseitől megfosztott metszete. Valóban a hindusztánt és annak tájnyelvi változatait beszélik Rádzsasztántól Andhra Pradésig, Pandzsábtól a Dekkánig a legtöbben, legalább háromszázmillióan. Ám ennek a nyelvnek a kötelezővé tételében a fenti, hindi övnek nevezett területen kívül élők, mindenekelőtt a dél-indiaiak, az északi elnyomás otromba megnyilvánulását látták. Ezért az angol máig megmaradt a hivatalosság és a *szarkar* (a központi kormányzat) nyelvének. Az alkotmánynak a hindi kötelezővé tételére vonatkozó előírását módosították.

Az alkotmány jegyzéke sorolja fel a többi hivatalos nyelvet, ezek száma jelenleg huszonegy.²¹ Ennek megfelelően nagyjából minden szövetségi állam legfőbb nyelve hivatalos nyelv is egyben. Ezeket a szövetségi államok kormányzata használja, ám az államközi és a szövetségi ügyek vitelében már csak a hindi használatos, vagy pedig, a hindit előnyben nem részesítő többi állam számára, az angol. A jogszolgáltatás ma is teljesen angol nyelvű. Tamil Nádu kísérletét a tamil nyelv bírósági használatára a szövetségi kormány elutasította. A

¹⁸ Az előnyös helyzetű kasztok, különösen az angol nyelvterületen is élt/ott végzett indiaiak és környezetük.

¹⁹ Az értelmiségre tett utalás kapcsán említettekén túl a párszik, a dzsainák, a szikhek, délen – Goában és Keralában – pedig a művelt keresztények.

²⁰ Baldridge, Jason: Linguistic And Social Characteristics Of Indian English. in: Thirumalai, M. S. (szerk.): *Language In India. Strength for Today and Bright Hope for Tomorrow*. Vol. 2. 2002. június-július. <http://www.languageinindia.com/junjul2002/baldridgeindianenglish.html>, a letöltés ideje: 2008. július 5.

²¹ *India*, CIA Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/in.html>, a letöltés ideje: 2008. június 10.

szubkontinensen ma beszélt nyelvjárások és (jegyzékbe vett) törzsi nyelvek száma félezer is lehet.

Az indiai politika- és szellemtörténet fő vonala, némileg hasonlóan a katolicizmusnak és ellenáramlatainak a történetéhez, a brahmanikus hittől szembehelyezkedő újabb és újabb tanok felbukkanása és megszilárdulása. Mivel azonban a hinduizmus minden olyan hitfelfogással szemben toleráns, amely a külsődleges kereteivel (a csoportok endogámiája, az elkülönülés elve) nem ellentétes, ezek mindig viszonylag könnyedén leválhattak a konzervatív hitű közösségtől. Az első ilyen, napjainkig ható leszakadások a buddhizmus és a dzsáinizmus különválásával történtek, Krisztus előtt fél évezreddel, egy forrongó időszakban.²² Hasonló leszakadások formálták át a társadalmat Akbar és Aurangzeb, az erős nagymogulok uralkodása közé eső periódusban is. Az utóbbi időszakból származnak a jelentős hindu irányzatok. Ekkor különült el a szikhizmus, és ekkor jött létre Kabír követőinek az irányzata.

A hinduizmus gyűjtőfogalma a legmodernebb idők terméke. A közös nevezőre hozás politikai érdek. A benne élők számára a hinduizmus ugyanis iskolákra (*szampradája*) oszlik. A sampradája egy nagy *ácsárjának*, azaz egy tanítónak a leírt értelmezése, amelyet követőinek sora utóbb tovább gazdagít. Az elismert, nagy iskolákat szekták (*panthi*) holdudvara veszi körül. Ezek nagy része a védikus alapoktól messzire távolodott, az azoktól való függetlenedés szándékával vagy azok tagadásaként, szinkretikus tanításként keletkezett.

A lelki és a társadalmi élet sok tekintetben szétválaszthatatlan. A nagy iskolák templomokhoz kötődnek és India-szerte elterjedtek. A legnagyobb és a legrégebbinek tartott irányzat a saivismus, amelynek 220 millió hívője van. A többségi vaishnavizmus 580 millió indiaira terjed ki. Mindkét említett irányzat további jelentős iskolákra oszlik. A társadalmi életnek a középpontjában a hithez kötődő közösségi események állnak. A különféle ünnepek átszövik az egész naptárt.²³ Megszervezésükre és lebonyolításukra közösségi szerveződések működnek. Ezek mindig valamelyik nagyobb iskolához vagy szekthoz tartoznak és egy-egy városrészhez vagy területhez kapcsolódnak. Ez a kapcsolódás egyben az egyes *dzsátik*nak megfelelő elkülönüléssel is együtt jár.

²² Más, máig ismert hitújítások közben kivesztek.

²³ Az ilyen célokra természetesen a ceremóniális hindu Vikráma-féle időszámítás van használatban, amely az idők kezdetét a nem-történelmi Vikráma uralkodásától (i.e. 54) számítja és harmincnapi, egy sötét vagy a fogyó hold által uralt, illetve egy világos vagy a növekvő hold által uralt félhónapból álló hónapokra épül. A naptár alapjait mindenki ismeri, ám csak az erre felkészült bráhmínok tudják a különféle ünnepek és szerencsés időpontok kiszámítására használni. Az ünnepek időpontját a százmilliószámra nyomott olcsó kalendáriumok és falinaptárak hozzák köztudomásra.

A gazdasági nézőpont – Eltérő nagyságrendek

India gazdaságának sokrétűsége az ország – és a gazdaság – egységének rovására nő. Külön üzleti, megélhetési világok hol szimbiózisban, hol egymástól függetlenül léteznek. Az alaplanta mégis az egymás mellett létezés. A globális ipar Indiában ma egy sor beékelődött szigetként írható le, és az indiai ipar fejlesztői csak e szigetek számának növekedéséről mernek álmodni. A beékelődött szigetek körül pre-indusztriális tenger hullámozik.

A kontinens üzleti vezérszereplői a nagy üzletházak. Hosszú múltra tekintenek vissza, és mérhetetlen gazdagság felett rendelkeznek. Ma ők a transznacionális behatolás egyedüli esélyes kihívói, miközben maguk is lassan nemzetközi vállalatokká alakulnak át. A mai vállalat-konglomerátumok alapító ősei tipikus hindu pénzkölcsönzőként, esetleg textilipari vagy egyéb, alacsony technológiaigényű szektorban kezdték tevékenységüket. Az alapanyagok és nyerstermékek gyártása a folytonosan növekvő, szinte kielégíthetetlen keresletű Indiában az egész 20. század folyamán jó üzletnek bizonyult számukra, és családi irányítás alatt, szüntelen diverzifikálás révén és hathatós állami segédlettel gyarapodtak. Így váltak nehezen áttekinthető, szövevényes üzleti birodalmakká. A dédapák gyárait az acélt, cementet, gépeket, járműveket ontó nagyipar, majd legújabbán a számítástechnikai és más szolgáltatások nyújtása vagy például a befektetési holding váltotta fel.²⁴

A nemzetközi üzleti tevékenység Indiában újonnan jött, idegen és különálló. A nagy társaságok egyre-másra jelentik be megjelenésüket, jelentős termelőegységek, elosztó-, szolgáltató- és kutatóközpontok létrehozását valahol a szubkontinensen. A jelenleg legtöbb befektetést vonzó terület persze az infokommunikáció. Számos infopark jött létre elsősorban Bangalore és Hyderabad körül, de ugyanígy szaporodik a számuk a Mumbai melletti Púnában és Kolkáta környékén is. De nem csupán az infokommunikációs ágazat említhető. Egyre több gépjármű- és gépgyártó hoz létre termelő egységet Indiában, és a gyógyszergyártó óriások is alapanyaggyártással és a készítményeket fejlesztő-tesztelő központokkal rendezkednek be.

Nagyjából változatlanul, azaz lassan teret veszítve, de jelen van az után még az állami szféra is, az állami ipar és kereskedelem. Ezek őrzik a szocializmusból megmaradt reflexeket. Itt az állások továbbra is kényelmesek és élethosszig tartanak, a vállalat pedig olyan kezdetleges, de megbízható szociális szolgáltatásokat nyújt, amelyek máshol csak komoly

²⁴ A nagymúltú „business house” klasszikussá vált, legtekintélyesebb példája a Tata-csoport. *Famous Indian Entrepreneurs – Famous Indian Businessmen*. Dátum nincs megadva, *I Love India* portál, <http://www.iloveindia.com/indian-heroes/indian-entrepreneurs.html>, a letöltés ideje: 2008. július 4.

pénzért érhetőek el. Az állami vállalatok mindenekelőtt az 1950-es, 1960-as évek modernizálási törekvéseinek termékei. India egy olyan időszakának produktumai, amikor a sratétégiainak számító tevékenységeket mind állami ellenőrzés alatt kívánták tartani. A nehézipar, a vas-, az acél-, a cement-, vagy a nagyüzemi textilgyártás állami vállalatai ma is meghatározóak és a számukra még mindig védett piacon, alacsony termelési hatékonyságuk mellett számos területen továbbra is tudatosan áruhiányt teremtenek.

Az üzlet a kevésbé iskolázott indiai számára a háziiparral és a kiskereskedelemmel egyenlő. A bazár valamelyik sötét hátsó műhelyében települő szövés, a varrás, az ékszerkészítés és más hasonlók mind erős versennyel terhelt tevékenységek, mégis megbízható, bár szerény megélhetést biztosítanak. A kiskereskedelmet az országban mindenütt megtalálható vegyes élelmiszerboltok és a sokféle bódékban, épületszegletekben működő *dabbák*, azaz büfé- vagy kávéházszerűségek jelentik.

A két évszázada tartó iparosodással és a modernizáció minden kísérletével együtt a lakosság 67%-át a falusi agrárgazdaság tartja el.²⁵ A „zöld forradalom” évtizedei alatt a traktorral dolgozó pandzsábi és kasmíri farmerek, illetve a felaprózott földeken, a Gangesz mentén élő parasztok között hatalmas szakadék jött létre. A gazdaságnak ezek a terei javarészt egymás mellett léteznek, a benne résztvevők számára pedig saját helyük erősen determinált. A mobilitás, a gazdasági értelemben vett előbbre jutás jóformán egyetlen útja a jó iskolázottság megszerzése. Annak esélyeit pedig ismét csak a dzsátiba születés és a vagyoni helyzet határozza meg.

Az oktatás maga is hatalmas és burjánzó szabadpiac. Az állami felsőoktatás férőhelyei erősen korlátozottak. A felvételi esély 1:100-hoz alatti. A felsőoktatás berkein belül még mindig kevés a műszaki és a gazdasági képzés. A pedagógusok a felvételekre való előkészítésből (*tuition*) igyekszenek megélhetéshez jutni. Legújabbban eközben már százszámra nyílnak az MBA-t és IT-képzést ígérő magániskolák, egyelőre legtöbbször állami akkreditáció nélkül.

A politikai nézőpont – Pártok és közösségek

India egységét mindenekelőtt az államszövetség politikai egysége testesíti meg. Az indiai államszövetséget három történelmi erőhatás hozta létre. Az első ilyen történelmi erőhatás, még a gyarmati időkben, a felszabadítási harc volt, amelyet Indiában a Kongresszus és a mögötte

álló értelmiség, az ügyvédek és gyárosok elitje vezetett. Az általuk életre hívott erős szervezet – és a vidéket mindenfelé modernizálni törekvő aktivistáinak hálóját – fogta össze először a sokféle államalakulatra, felségterületre, a külvilág által csak részlegesen megérintett, távoli térségekre szabdaltszubbkontinentst.

A másik nagy erő a versengőnek tekintett muszlim civilizáció ellensúlyozásának kényszere. A brit hatalom visszavonulását követően Pakisztánba távozó különálló muszlim államot hoztak létre, amelyből Banglades (az egykori Kelet-Pakisztán) utóbb kivált. Ugyanakkor, amennyiben képesek lennének egységesen fellépni, maguk az Indián belül szétszórtan élő, mindenütt megtalálható indiai muszlimok is fenyegetést jelenthetnének a hindu dominanciára nézve, mint a hindu többséggel összemérhető erő.

A harmadik, Indiát egységbe kovácsoló erő abból ered, hogy a nemzetközi közösség, vagyis az államok közössége számára a stabilitás elsőrendű fontossággal bír. A mai világrendben az államok közössége bárhol, de különösen a közép-ázsiai válsággóccal határos Dél-Ázsiában, tárt karokkal fogad, legitimál és támogat minden, az alapvető játékszabályokat elfogadó államalakulatot. India pedig mintaszerű formális demokrácia, ezért az egységet belülről veszélyeztető erők nem számíthatnak széleskörű nemzetközi támogatásra. Ez a hatalmi struktúra még a Nemzeti Kongresszus függetlenségi harcának lezárulásával jött létre és Nehrunak, majd utódainak az uralma alatt – mindvégig kongresszusi vezetéssel – szilárdult meg.

Az 1991 előtti Kongresszus egyedülálló, a világon sehol máshol meg nem található, sajátos politikai intézmény volt. Az egész 20. századon átívelő története során a nemzeti függetlenségért folytatott mozgalom kerete volt legelőször is, majd a modernizáció és a népi felemelkedés motorja, egy időben pedig a diktatórikus és túlcentralizált jegyeket mutató hatalom holdudvara.

A Kongresszus közel egyeduralkodó, hegemónikus pozícióját a fejlődő országok esetében kivételesnek számító, folytonos választói demokrácia keretei között őrizte. Erejét kezdetben az India felemelkedésének biztosításával kapcsolatos ideológiai elkötelezettség, majd a tömegmozgalmi jelleg és az erős szervezettség adta. A függetlenség kivívásakor és az után még sokáig ez volt az egyetlen országos, helyi káderekkel is mindenütt rendelkező politikai szervezet. A sok helyütt vezető szerepet játszó „helyi nagyságokat” nagyságuk gyökereitől függetlenül soraiba vonta, hatalmának növekedése nyomán pedig a központi erőforrások osztogatásával javadalmazta őket.

²⁵ Riel Müller, Anders – Patel, Raj: *Economic Liberalization and Rural Poverty in the 1990s*. Institute for Food and

A szövetségi államok az etnikai szempontból teljesen önkényes brit „elnökségekből” (*presidencies*), újkori osztódással jöttek létre. Jelenleg 28 államot illet meg a saját kormány választásának joga, és hozzájuk még további hét „csatlakozott terület” tartozik. Jelenleg a jelentősebb államok nagy részében kongresszuspárti vezetés van hivatalban. A Kongresszus hosszú politikai dominanciáját végül a politikailag nagykorúvá érett, jobboldali hindu nacionalizmus kezdte ki, és az ellensúlyozza ma is. Az országos erőt az állítólagos kisebbségi, főként muszlim „fenyegetéssel” szemben összegyűrt hindu egység adja. A hagyományosan sokértelmű, számos, egymással egyébként jelentős nézeteltéréseket mutató csoportra oszló „hinduságot” (*hindutvā*) a modern totalitarizmus és a tömegmédia eszközeivel terelik egyetlen osztatlan táborba.

Valójában, noha az ezer éves közös történelem során sok volt a harc, az atrocitás, az igazságtalanság és a pusztítás, a szubkontinensen idővel mindenütt általánossá vált a különböző vallásúak együttélésének egy többé-kevésbé integrált (egymástól kölcsönösen függő) és kölcsönösen elfogadott formája – különösen a mogul hatalom gyengülésével (Aurangzeb után). A „modern fenyegetés” tudatát ezt követően a Pakisztán létrejötte körül felkorbácsolt indulatok teremtették újra.

A *hindutvā* politikai ereje az úgynevezett „családban” (*szangh parivar*) testesül meg. Az előtérben a Dzsanaata Párt (Indiai Néppárt, *Bharatiya Janata Party*, BJP) áll, amely azonban vezető kádereit az RSS-ből (Nemzeti Önkéntes Egyesület, *Rashtriya Swayamsevak Sangh*) vette át, eszmei-népi támogatását pedig az ugyancsak az RSS vezetőinek szellemi környezetében fogant Hindu Világkonferenciától (*Vishva Hindu Parishad*, VHP) kapja. Az RSS még a gyarmati időkben, az európai szélsőjobboldal mintájára szervezett, egységes formai és ideológiai kellékekkel dolgozó helyi egyletek hálózata, melyet a Nehru-Gandhi-érában átmenetileg betiltottak. Az RSS tömegbázisát a kis- és külvárosi jómódúak legtöbbször magasabb kasztbeli családjai adják, amelyekből az évtizedek során erős politikai hálózat alakult ki.²⁶ A VHP a BJP-vel és az RSS-el együtt alkotott „család”-nak a kulturális és hitéleti területen működő tagja, és közvetlen politikai szerepet nem vállal.

A pártok kínálata és politikai céljai az átlagos választó számára nyilvánvalóan áttekinthetetlenek. A pártválasztás alapja mindenekelőtt a közösséghez tartozás (tehát a kaszt, a dzsáti, avagy *community*), illetve a hitbéli és a területi vagy származási hovatartozás. A

Development Policy/Food First. 2004. május. 7-12. o.

²⁶ Az RSS alapegysége a *szangha*: ez egy egységes szabályok alapján az adott helyi vezető (*szangcsalak*) alá rendelve működő csoport. A csoportok a társadalmi szolidaritás, az egyszerűsített hindu rituálék és a modernizált elméletek, valamint a közös testgyakorlás és gondolkodás köré épülnek. pl. Basu, Tapan – Datta, Pradip – Sarkar, Sumit –

képviselők megválasztása, a hivatali posztok elnyeréséhez hasonlóan, jelentős „pénzbeni áldozatot” igényel. A nincstelen tömegek szavazatai olcsón befolyásolhatók, az egyes vallási csoportok vagy kasztok meghatározó szereplőinek jóindulatát pedig hol készpénzzel, hol jövőbeli kedvezések ígéretével lehet megvásárolni. A választás pedig olykor az országosan ismert pártvezető melletti egyszerű szimpátiatüntetés.²⁷

Egyes államokban, így Nyugat-Bengáliában és a déli Keralában hagyományosan meghatározó a baloldal és a baloldali vezetés szerepe. Az indiai szélsőbaloldaliság jelentős múlttal és máig folytonos, újabban ismét növekvő politikai befolyással rendelkezik.²⁸ Az elmúlt években a „naxalita felforgatás” ismét megerősödött, és az elmúlt évek során tizenkét szövetségi államot is elért. Az elemzők felhívják rá a figyelmet, hogy a naxaliták befolyása a liberális kurzus miatt gyorsan fokozódó társadalmi feszültségek jele.

Az indiai politikai életet az utóbbi években érzékeny egyensúly jellemzi. Az RSS–VHP–BJP konglomerátumnak a kormányra kerülése (1999–2004) után ismét kis többségű, a Kongresszus vezette koalíció alakított kormányt. A jelenlegi vezetés a növekedés gyümölcseinek bal- és jobb oldalról is támadott elosztási módját érintő kérdésekkel összefüggésben – a növekvő feszültségek következtében – új támogatókra szorul. A Pakisztánnal még az előző kormány által elindított megbékélési folyamat örökében Manmohan Szingh kabinetje a szikhek, a muszlimok és a korábbi páriák felé orientálódik.

A szorosabb politikai vetélkedés és a növekvő nemzetközi nyitottsággal járó kölcsönös nemzetközi függés közepette a politizálás ugyanakkor ennek dacára is alapvetően elitérdekű marad.

Az indiai politikai élet a központi kormányzat és a szövetségi állam szintjén is máig legfőképpen az elit ügye. Az utolsó évtized mégis, ezzel együtt is, jelentős változásokat hozott. A politikában egyre inkább meghatározó például a kisebb pártok szerepe. A helyi vagy etnikai, illetve vallási alapú szerveződéseknek, illetve a Kongresszus egyeduralmának leáldozása óta politikai öntudatra ébredt csoportoknak a száma egyre nő. Az utolsó választásokon kétszáznál

Sarkar, Tanika – Sen, Sambuddha: *Khaki shorts, saffron flags. Tracts for the times/1*. Orient Longman Limited, 1993. 1–11. o.

²⁷ Ez már két szomorú alkalommal, Indira és Radzsiv Gandhi meggyilkolása esetében is megmutatkozott. Ha nincs ez a hatás, a kongresszusi tömörülések már korábban elveszítették volna domináns helyzetüket.

²⁸ A mozgalom mai nevét a nyugat-bengáli Naxalbari faluról kapta, ahol neomarxisták egy csoportja véres lázadást szított a falu törzsi lakói között a gazdag földbirtokosokkal szemben. Az eszme és a Csaru Madzsumdar vezette mozgalom különösen jól terjedt Kolkáta egyetemi hallgatósága körében, ahol az akciócsoportok az osztályharcot a „megsemmisítési vonal”, azaz az osztályellenségek egyéni likvidálása útján terjesztették ki. A maoista diákok egy időre fegyverrel hatalmukba kerítették Kolkáta egyik vezető egyetemét. Az indiai kommunista párttól levált maoista mozgalom a kolkáti lázadás rendőri erőszakkal történt elfojtása után föld alá kényszerült, Madzsumdar pedig börtönben halt meg. Ezt követően a maoisták támogatása Indiában sokat gyengült, a mozgalom felaprózódott, tagjai elrejtőzni kényszerültek. Chandra, Pratyush: *Singur and the Official Left's Crisis in India*, 2006. december 31.,

is több párt indult, és a többségük egyértelműen egy adott közösségre támaszkodik. A „community” – vagyis a közösség vagy a dzsáti politikailag korrekt változata – mindenfajta érdekérvényesítésben növekvő szerepet játszik. Megmutatkozik ez a falvak ügyeiben, ahol a falvakat irányító *pancsájak*ok, falusi tanácsok támadnak új erőre a szövetségi államok helyi érdekeket tükröző osztódása nyomán.³⁰ Az új, érzékenyebb politikai klímában jelentősen megnőtt az alacsony rituális státuszú vagy kívülálló (nem-hindu) politikusok szerepe is. Az ötven százalék feletti részvételi arány mellett az indiai választások a világon a szavazók legnagyobb tömegét mozgatják meg. A végeredményt ugyanakkor a választási szövetségek bonyolult alkuja határozza meg, s az éppen ezért többnyire nehezen megjósolható.

A szükségszerű kiegészítés: a civilizációs nézőpont

A 2000-es évek elején – különösen, ha az Európai Uniót is ekképp vesszük számításba – az emberiség többsége nagy szövetségi tömörülésekben él. A gazdasági és a nagypolitikai hatalom ezekben az uniókban koncentrálódik. A 21. század első felének kibontakozó trendje pedig Kína, India és Brazília felzárkózása gazdasági és fegyverkezési szempontból. Bárhogyan is osztják meg az említett szereplők egymás között a hatalmat, India a század közepére a világ legnagyobb lélekszámú állama és következképpen minden globális ügynek az egyik meghatározó alakítója lesz.

Demográfiai súlyán túl Indiának és a dominanciája alá vont szubkontinensnek az is fokozott jelentőséget ad, hogy legalább három globális jelentőségű civilizációnak ad otthont. A nagyvilág felé fordulás, a gazdasági nyitás és a nyugatiasodó középosztály gyors meggazdagodása pedig két- vagy háromszázmillió, a nemzetközi nagyvilágba betagozódott, szekularizálódott réteg kialakulását vetíti előre.³¹ A többségi hindu tömegek számára ugyanakkor döntő marad a hovatartozás, amely hagyományosan a falu, a dzsáti és a foglalkozás által meghatározott. A vélt vagy valódi marginalizálódással erősödik a nemzetközi támogatást és a liberális állam gesztusait is élvező muszlim *umma*.³² Végül az állam óriás

<http://www.zmag.org/content/showarticle.cfm?SectionID=66&ItemID=11753>, a letöltés ideje: 2008. július 4.

³⁰ A függetlenség elnyerésekor létezett négy presidency helyett ma 28 szövetségi állam és további 7 szövetségi terület alkotja az indiai államszövetséget. *India*, CIA Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/in.html>, a letöltés ideje 2008. június 10.

³¹ Mazzarella, Willam: *Middle class*. University of Chicago, 2004.

³² A politikailag nyitottabb Indiában a muszlim közösségek újjáélesztéséhez az arab nyelv tanulása, a rossz állapotú mecsetek, a vallási iskolák és a különféle jóléti intézmények finanszírozása, illetve az urdu nyelv restaurációjára irányuló törekvések teremthetnek lehetőséget. Az ezzel párhuzamosan erősödő szunnita propaganda és a fent nevezett intézmények pénzelésének hátterében az Öböl menti és más arab államok bőkezű alapítványai állnak.

testébe zárva továbbra is százmillió nagyságrendben élnek az archaikus társadalmi keretek között létező népek.

Ilyen, egymásba szövődött és összesűrűsödött módon csak itt zsúfolódnak egymásra a civilizációk. Sem a brit birodalom, sem a modernizálási törekvések nem változtattak ezen. Eközben India egyre inkább ráébred a saját erejére. Ez az erő, amely dollárbevételeinek gyors növekedését, illetve a hatalmi aspirációihoz illő fegyverkezést is lehetővé teszi, két olyan, rejtett értéken alapszik, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha a globálisan nyitott és látszólag univerzálisan fogyasztásra éhes világ jövőjének forgatókönyveit írjuk. Mind a kettőt a hatalmas méretű társadalom töredezettsége és a befelé fordulásra való hajlama őrizte meg.

Az egyik, gyakorta lenézett érték a közösség jellegzetesen indiai formája, a bazar, a falu vagy a lakónegyed, amelyen belül kiteljesedik az egyén és a család élete. A család és az életmód, akár csak a bolthelyiség vagy az indiai ház, az utcára és a közösségre nyitott. A közösség pedig különállásának hangsúlyozásával optimalizálja a saját életterét. Az ilyen jellegű közösség tompítja, gyengíti a személytelen hatásokat, az országos, vagy globális média behatolásának lehetőségei következképpen alacsonyak maradnak. A például a mecsetben és a bazárban, illetve – a klimatikus viszonyok miatt is – a szabad levegőn, az utcán folyó élet jól véd az elmagányosodástól, és az általa okozott összes nyomorúságtól. Az emberi életnek olyan keretét teremti meg, amelyet egy Nyugatról jött nagyvárosi ember létformájának meghaladásaként keres. Ez az életmód a világ nagy részében rég letűnt korok, az európai középkor városai vagy a télre önmagukba falazott ősi kínai falvak felé mutat vissza. Ezekben az indiai közösségekben az egyén gyorsan, tömegesen és hatékonyan ma sem befolyásolható.

Szintén a múltban gyökerezik egy másik, ugyancsak gyakorta lebecsült érték, a primitív technológia elterjedt alkalmazása. A humán technológiák fölfalják és élhetetlenné teszik az életteret, a ma még megengedhető energiahordozók egyre fokozzák az energiaéhséget, az eleven munkaerő pedig egyre nagyobb mértékben válhat feleslegessé. Mindennek következtében Indiában a jövő logikus útja a technológiának a mainál szelektívebb használata. Ha annyira sok az ember, minden másban pedig viszonylagos hiány mutatkozik, ez az ésszerű megoldás. Az indiai szubkontinens már a múlt században alacsony technológiai szintű termelésre rendezkedett be. A kevés eszközzel, kevés tőkével, sok emberi ügyességgel és leleményességgel tömegméretekben megoldott feladatokat itt minden területen megtaláljuk. Még ma is zömmel alacsony technológiákra épül a falunak – tehát az egész társadalom többségének életteret adó közegnek – a működése, a kiskereskedelem, a kézmű- és a textilipar,

Sikand, Yoginder: *Islam, Madrasas And Cultural 'Arabisation': Insights From India*, 2006. július 31.

illetve országszerte az olyan kézimunka, mint például a mosás, a főzés vagy a földmunka és az anyagmozgatás nagy része.

A mai indiai értelmiség jelentős része még kettős nevelést kapott. A pozitívizmusban, a modernitásban, az előrehaladásban való hiten alapuló nevelkedés hatása a hindu világbölcselettel keveredve van jelen a köztudatban. Az utóbbi által sugallt világszemlélet azonban a körbenjárás világszemlélete. Ami létrejött, felvirágzott és elbízta magát, elpusztul, és a következő korszaknak vagy létezőnek adja át a helyét. A fejlődés nem alaptörvény, az idő nem gyorsul, a tér nem szűkül. Az ember akkor okos, ha elfogadja, hogy újra és újra vissza kell majd térnie az elkerülhetetlen régihez.

Konklúzió

Indiának két, egymásnak ellentmondó interpretációját kínálja a róla folyó diskurzus. Az egyik ezek közül a nyílt gazdaság növekedése, a liberalizálódás, a globális értékrendet elfogadó fogyasztói középosztály létrejötte és gyors megerősödése felől közelít. Ennek az értelmezésnek egy politikailag és gazdaságilag egységesnek feltételezett, „egybenyitott” Indiára van szüksége.

Indiának ez a világra nyílt része kétségtelenül létezik, és uralja, ám nem határozza meg a szubkontinens társadalmi életét. Azt mindenekelőtt továbbra is a töredezettség, a párhuzamosságok, az egymás melletti, egymástól elkülönülő életmódok és közösségi berendezkedések sokasága jellemzi. Ezek a távolabbi múltban gyökereznek, és, ha elfogadjuk a ciklikus változások szemléletét, feltehetően megmaradnak a jövőben is.

A fragmentáción, a társadalmi és a gazdasági széttagoltságon alapuló berendezkedés pedig zavarbaejtően versenyképesnek mutatkozik az erőforrás-, anyag- és energiazabáló globális termelési móddal. Az adottságaival jól sáfárkodó indiai világ a nagy, nyitott, globális világnak ragyogó alternatívája lehet a talán nem is túl távoli jövőben.

Csige Zoltán:

Nemzeti bíróságok, mint a palesztin-izraeli konfliktus újabb szinterei – az univerzális joghatóság alkalmazásának egyes kérdései

A nemzetközi sajtó egyre gyakrabban számol be olyan magas rangú izraeli katonákról és politikusokról, akiket a legsúlyosabb bűncselekmények – háborús és emberiség elleni bűnök, illetve népiirtás – elkövetése miatt kísérelnek meg külföldön letartóztatni és bíróság elé állítani. Az esetek érdekessége, hogy a vélt elkövetőknek nem egy nemzetközi törvényszék előtt kellene felelniük tetteikért, hanem az univerzális joghatóság alapján arra nyílhat lehetőség, hogy valamely, a palesztin-izraeli konfliktuson kívül álló ország nemzeti bírósága előtt. Úgy tűnik tehát, hogy a palesztin-izraeli konfliktus egy új szinttel gyarapodott, ahol a felek jogi eszközökkel folytatják küzdelmüket, az ellenségeskedésben egyébként nem részes államok hatóságainak bevonásával.

A tanulmány az univerzalitás-elv történetének, jellemzőinek rövid áttekintése mellett a közelmúlt fontosabb palesztin-izraeli vonatkozású eseteit sorra véve arra keresi a választ, hogy miért vált az univerzális joghatóság az izraeliekkel szembeni eljárások egyik központi elemévé, és hogyan váltak semleges államok bíróságai a felek közötti konfliktus újabb küzdőterévé.

2005 szeptemberében világszerte számos sajtóorgánus adta hírül, hogy az izraeli hadsereg (Israeli Defence Forces, a továbbiakban IDF) egyik magas rangú parancsnokát, Doron Almogot a londoni Heathrow reptéren sikertelenül kísérelte meg letartóztatni a brit rendőrség. A híradások szerint a tábornok csak úgy tudta elkerülni az őrizetbe vételt, hogy a repülőgép fedélzetén maradva aznmód visszatért Izraelbe, és nem lépett brit területre. Almognak letartóztatása esetén háborús bűnök gyanújával kellett volna bíróság elé állnia.¹ Az eset kisebb vihart kavart a brit-izraeli kapcsolatokban, és a történetek nyomán több magas rangú izraeli katonatiszt mondta le Nagy-Britanniába tervezett programját, letartóztatástól, illetve vád alá

* Csige Zoltán jogász, 2003-ban végzett az ELTE Állam- és Jogtudományi Karon, jelenleg ugyanitt harmadéves PhD-hallgató. Kutatási területe az arab-izraeli konfliktus, szűkebb értelemben pedig az oszói folyamat nemzetközi jogi vonatkozású kérdései. 2007 októbertől a jeruzsálemi Héber Egyetemen ösztöndíjas vendégkutatóként az izraeli teleppolitikával foglalkozik.

¹ Dodd, Vikram – Urquhart, Conal: Israeli evades arrest at Heathrow over army war crime allegations. *The Guardian*. 2005. szeptember 12.

helyezéstől tartva. Az IDF katonai ügyésze később tájékoztatót készített azokról az országokról, ahol hasonló eljárásokra lehet számítani.

Noha a londoni nem az első ilyen típusú eset volt, az Almog-ügyet követően mind gyakrabban jelentek meg beszámolók az esetleges külföldi jogi felelősségre vonást elkerülni igyekvő magas rangú izraeliekről, akiket rendszerint a palesztin lakossággal szemben elkövetett háborús bűnökkel, illetve népirtással gyanúsítottak. Elemzésünk szempontjából különösen fontos körülmény volt ezekben az esetekben, hogy a katonákat nem hazájukban, vagy egy nemzetközi törvényszék előtt kívánták felelősségre vonni, hanem az univerzális joghatóság, vagy másképpen az univerzalitás elve alapján valamely semleges ország nemzeti bírósága előtt. A külső szemlélő számára úgy tűnt, hogy ezzel a palesztin-izraeli konfliktus egy újabb színtere nyílt meg, ahol a felek jogi eszközökkel folytatják küzdelmüket az ellenségeskedésben nem részes államok hatóságainak bevonásával.

Az új küzdőtér új kérdéseket vetett fel: mindenekelőtt azt, hogy van-e joga egy konfliktuson kívül álló országnak büntetőeljárást lefolytatni olyan cselekménnyel kapcsolatban, amelyhez semmilyen viszony nem fűzi, azaz nem merülnek fel a joghatóság gyakorlásának klasszikus – a területiségen, az aktív-, illetve passzív személyiségi elven, vagy a védelmi doktrínán alapuló – esetei. Az izraeli katonák felelősségre vonását kezdeményezők az eljáró fórum országa és a tett, illetve az elkövető közötti kapcsolat hiányának áthidalása végett az univerzalitás elvére hivatkoztak, mely alapján egyes kirívóan súlyos bűncselekmények esetén valamennyi államnak joga, illetve, adott esetben, kötelessége eljárást indítani, függetlenül az elkövetés helyétől és az elkövető állampolgárságától. Ennek az elvnek a természetét, nemzetközi jogban elfoglalt helyét vitatta Izrael, és úgy vélte, hogy az eljárások politikai motiváció alapján indultak; emellett kétségbe vonta, hogy a katonák terhére rótt cselekmények az elv körébe sorolhatók lennének. A történetek felvetették a diplomáciai mentesség kérdését is, mivel a meggyanúsítottak gyakran magas kormányzati pozíciókat töltöttek be katonai szolgálatukat követően, az immunitással összefüggésben pedig felmerült az univerzalitás alkalmazásának kihatása az államközi viszonyokra.

Jelen tanulmány az izraeli katonatisztek külföldi felelősségre vonására tett nevezetesebb kísérleteket sorra véve ezeket a kérdéseket járja körül, különös tekintettel az univerzalitás elvére, melynek gyakorlati alkalmazása a kortárs nemzetközi jog mind nagyobb figyelmet érdemlő jelensége, mivel eddig leginkább a jogtudományban élt, az államok

<http://www.guardian.co.uk/uk/2005/sep/12/israelandthepalestinians.warcrimes> Internetről letöltve: 2008. május 22.

gyakorlatára nem volt igazán jelentős hatással.² Az írás röviden áttekinti az elv kialakulásának történetét, jellemzőit, főbb alkalmazási területeit, majd ismerteti azokat az okokat és körülményeket, melyek az univerzális joghatóságot az izraeliekkel szembeni eljárások egyik központi elemévé tették, végül pedig ismerteti a közelmúlt legfontosabb fejleményeit.

Noha az elvet más államok polgáraival szembeni eljárásokban is alkalmazták, az izraeliek ügyei több szempontból is külön elemzésre érdemesek: egyrészt a gyanú tárgyává tett cselekmények nagy nemzetközi visszhangot váltottak ki, és a palesztin-izraeli konfliktus különös érzékenysége miatt a felek jogi csatározását fokozott érdeklődés kísérte. Másrészt sajátos Izrael viszonyulásának alakulása az univerzális joghatóság kérdéséhez, ugyanis korábban a zsidó állam az elv alkalmazásának egyik fő támogatója volt a náci háborús bűnösökkel szembeni eljárásokban, és úttörő szerepet játszott annak széles körű elfogadtatásában. Az alábbiakban tárgyalt esetek alapján viszont úgy tűnik, hogy elmozdult erről a kezdeti álláspontról.

Előre szeretném bocsátani, hogy a tanulmány nem tárgyalja részletesen a gyanú alapjául szolgáló cselekményeket, és nem foglalkozik azok jogi minősítésével; ez meghaladná mind a rendelkezésre álló terjedelmi korlátokat, mind a szerző szándékait. Mindenesetre, mint a palesztin-izraeli konfliktus kapcsán oly sokszor, itt is elmondható, hogy a tisztánlátást megnehezíti az autentikus információk csekély mennyisége, illetve a tényleges események és a hozzájuk kapcsolódó különböző érdekek összemosódása.

Az univerzális joghatóság elvének kialakulása, főbb jellemzői

Mint ahogy a bevezetőben említettem, az univerzális joghatóság alapján egyes, az egész nemzetközi közösségre veszélyesnek minősülő bűncselekmények esetében minden egyes állam joghatósággal rendelkezik az eljárás lefolytatására.³ Ez az elképzelés vitatott a nemzetközi jogászok körében, és gyakorlati alkalmazásának politikai-diplomáciai vetületei miatt a vita gyakran a tudományos diskurzus keretei közül kilépve az államközi viszonyok terepén folyik. A fokozott érdeklődést elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az univerzális joghatóság a nemzetközi jog egyik alapját, az államok szuverenitásának elvét bolygatja meg, másodsorban

² Orentlicher, Diane F.: A nemzeti bíróságok és bíráik szerepe a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásában. *Fundamentum*, No. 4. (2004), 5-20. o.

³ Shaw, Malcolm N.: *International Law*. 5th Edition, Cambridge University Press, 2003. 592-593. o.

pedig azzal, hogy az univerzalitás körébe a legsúlyosabb bűncselekmények tartoznak, amelyek rendszerint nagy nemzetközi visszhangot váltanak ki.

Az univerzalitás definícióját, eseteinek kategorizálását illetően nincs egyetértés a szakirodalomban. Jelen tanulmányban kiindulási alapként a Nemzetközi Jogi Társaság londoni konferenciájának meghatározását tekintem, amely szerint „[a]z univerzális joghatóság elve alapján valamely állam jogosult, sőt kötelezett eljárást indítani bizonyos súlyos bűncselekmények kapcsán, tekintet nélkül a cselekmény elkövetési helyére, és tekintet nélkül az elkövető, vagy az áldozat állampolgárságára”.⁴ A fentiek alapulvételével tehát az univerzális joghatóság lényege, hogy az államoknak joghatóságuk van a bűncselekmény feletti eljárásra az adott üggyhez fűződő szorosabb kapcsolat nélkül; nem szükséges, hogy az adott bűncselekmény elkövetője, vagy sértettje az adott állam polgára legyen, és az sem feltétel, hogy az eljáró fórum államának érdekei sérüljenek, vagy veszélyeztetve legyenek az adott cselekmény által. Sok szerző úgy véli, az univerzális joghatóság fennállása esetén az egyetlen kapocs az állam és a bűncselekmény között a feltételezett elkövető fizikai jelenléte az adott országban, de egyre többen fogadják el a joghatóság fennállását akkor is, amikor az elkövető nem tartózkodik a bírói fórum országában (*in absentia* univerzális joghatóság).

Az univerzalitás elve szorosan összefonódott a nemzetközi büntető joghatósággal, és vitatott a két fogalom elhatárolása. Egyes szerzők azonosnak tartják őket, mivel mindkettő a nemzetközi közösség érdekeinek hatékonyabb védelme érdekében alakult ki, és a nemzetközi jogrend tiszteletének előmozdítását szolgálja, mások viszont fontos különbségnek látják, hogy míg a nemzetközi büntető joghatóságot rendszerint nemzetközi intézmények, törvényszékek alkalmazzák, addig az univerzális joghatóság esetében államok, nemzeti bíróságok járnak el.⁵

Eltérő álláspontok alakultak ki azt illetően is, hogy az univerzalitás elve alapján az államoknak joga vagy kötelezettsége keletkezik-e a nemzetközi közösséget súlyosan sértő cselekmények elkövetőinek felelősségre vonására. Az általános nézet szerint csak jogosultságról van szó, amely kiegészítő jellegű a klasszikus joghatóságok mellett, ezzel szemben mások úgy érvelnek, hogy amennyiben egy bűncselekmény valamely *jus cogens* norma megsértését jelenti, akkor automatikusan univerzális joghatóság keletkezik, az államoknak pedig *erga omnes* kötelezettségük, hogy a büntettet ne hagyják megtorolatlanul.⁶

⁴ International Law Association: *Final Report on the Exercise of Universal Jurisdiction in Respect of Gross Human Rights Offences*, Committee on International Human Rights Law and Practice. London Conference, (2000) 2. o. <http://www.ila-hq.org/pdf/Human%20Rights%20Law/HumanRig.pdf> Internetről letöltve: 2008. május 20.

⁵ Inazumi, Mitsue: *Universal Jurisdiction in Modern International Law: Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes Under International Law*, Intersentia, 2005. 119. o.

⁶ Randall, Kenneth C.: *Universal Jurisdiction under International Law*. *Texas Law Review*, Vol. 66. (1988), 838-839. o.

Vannak továbbá, akik az univerzális joghatóságot azonosítják az *aut dedere aut judicare* elvével, mely alapján a bűncselekmény gyanúsítottját fogva tartó állam vagy köteles kiadni a személyt egy másik joghatósággal rendelkező államnak, vagy köteles maga felelősségre vonni.⁷

Az univerzális joghatóság kiteljesedése a második világháború után felállt *ad hoc* törvényszékek, illetve az ebben az időszakban született nemzetközi egyezmények kapcsán indult meg, amikor egyes bűncselekményeket elborzasztó, az egész nemzetközi közösség lelkiismeretét sértő természetük miatt vontak be körébe. A legjelentősebb szerepet ebben a folyamatban az 1949-es Genfi Egyezmények játszották, amelyek kötelezték a részes feleket arra, hogy az egyezményeket súlyosan megsértő személyeket kutassák fel, és állampolgárságra való tekintet nélkül állítsák őket nemzeti bíróságuk elé.⁸ Egyes országok nemzeti bíróságai (pl. Ausztria, Németország, Dánia, Hollandia, Svájc) miután az egyezmények a belső joguk részévé váltak, illetékesnek nyilvánították magukat a külföldön elkövetett háborús bűnök elkövetőivel szemben is. Jóllehet ezt az utat viszonylag kevés állam követte, és a háborús bűnöket különböző megszorításokkal kriminalizálták, elmondhatjuk, hogy a Genfi Egyezményekben felsorolt „súlyos jogsértések” a szakirodalomban széles körben elfogadottan, az univerzális joghatóság elvének hatálya alá tartoznak.

Az univerzalitás elvének kiterjesztése más, szintén az egész nemzetközi közösséget veszélyeztető cselekményekre, korántsem zajlott gyorsan. Jóllehet az 1948-as népiirtásról szóló egyezmény tárgyalásakor felvetődött az univerzális joghatóság belefoglalása a szövegbe, a genocídium vonatkozásában csak jóval később fogadták el az univerzalitás elvét,⁹ az emberiség elleni bűncselekmények esetében pedig sokáig annak ellenére nem született átfogó nemzetközi egyezmény, hogy a Nürnbergi Elvek elfogadásával ezek, a háborús bűnök mellett, a nemzetközi szokásjog részévé lettek, és a *jus cogens* szintjére emelkedtek.¹⁰

⁷ Inazumi: i. m. 122. o.

⁸ Lásd pl. A polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. Augusztus 12-én kelt egyezmény (IV. Genfi egyezmény) 146. cikkét: „Mindegyik Szerződő Fél köteles felkutatni azokat a személyeket, akiket e súlyos jogsértések elkövetésével, vagy azok elkövetésére utasítás adásával gyanúsítanak, és köteles e személyeket tekintet nélkül állampolgárságukra, saját bíróságai elé állítani.” *Külügyminisztérium*, http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/6CF7F4E7-B841-44F0-8DCE-67D23DCFB6E2/0/GENF4_hu.pdf Internetről letöltve: 2008. május 20.

Meg kell jegyezni, hogy egyes szerzők vitatják a cikk fenti értelmezését, mert nincs kifejezett utalás az univerzalitás elvére, és a fenti kötelezettség csak a hadviselő felekre vonatkozik, hagyományos szabály megismétlése. Lásd pl. Röling, B.V.A.: *The Law of War and the National Jurisdiction Since 1945*. A.W. Sijthoff, 1961. 359-363. o.

⁹ A népiirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény. VI. cikk. *Prevent Genocide*, <http://www.preventgenocide.org/hu/egyezmény.htm> Internetről letöltve: 2008. május 20.

¹⁰ Végül az ICC Statútumának 7. bekezdése definiálta az emberiség elleni bűncselekményeket. Elérhető az ICC honlapjáról:

http://www.icc-cpi.int/library/about/officialjournal/Rome_Statute_120704-EN.pdf Internetről letöltve: 2008. május 26.

Az univerzalitás elvének a népirtásra és az emberiség elleni bűnökre való kiterjesztésében nagy szerepe volt az 1961-62-ben Izraelben lezajlott Eichmann-pernek. Az eljárásban a jeruzsálemi bíróság illetékességét a passzív személyiségi-, illetve a védelmi elv mellett az univerzális joghatóságra alapozta; az előbbiekkal kapcsolatban ugyanis az a nehézség merült fel, hogy a vád tárgyává tett cselekmények idején az eljáró fórum országa még nem létezett, így az áldozatok nem lehettek állampolgárai, illetve nem sérülhettek állami érdekei. A bíróság ezért a joghatósági, illetve a visszaható hatály tilalmából adódó problémák áthidalása végett hangsúlyosan az univerzális joghatóság fennállására hivatkozott, amelynek meglétét azzal támasztotta alá, hogy a vádlott által elkövetett bűnök nem csak a vonatkozó izraeli törvények értelmében, hanem a nemzetközi jog alapján is bűncselekménynek minősülnek, és minthogy az ilyen büntettek üldözése az egész nemzetközi közösség érdekében áll, Izrael valójában valamennyi állam nevében jár el. Precedensként a nürnbergi perekre hivatkoztak, illetve analógiát vontak a kalózkodás és a vádlott cselekményei között. A népirtással kapcsolatban, amely szintén a vádpontok között szerepelt, a fórum kifejtette, hogy a genocídiumegyezmény területi joghatóságról rendelkező VI. cikke megengedő szabály, azaz nem zárja ki az univerzális joghatóságot. Ez az érvelés később nagyban hozzájárult, hogy a genocídiumot kifejezett egyezményi rendelkezés hiányában is széles körben az univerzalitás elve körébe vonják. Az Eichmann-per nagyban befolyásolta az univerzális joghatóság koncepciójának térnyerését is, mivel egyrészt arra készítette az államokat, hogy saját belső jogukban is elismerjék az elvet, és bíróságaiknak lehetővé tegyék annak alkalmazását, másrészt gyakran hivatkozási alapként szolgált a későbbi nemzetközi törvénszékek számára.

Az univerzalitás kiterjesztésének újabb fontos időszaka a hetvenes-nyolcvanas évek volt, amikor az ugrásszerűen megnőtt nemzetközi terrorcselekményekkel szembeni hatékonyabb nemzetközi fellépés érdekében szükségessé vált a joghatóság hagyományos rendszerének felülvizsgálata. A gépeltérítés nagyban hasonlított a kalózkodáshoz, és ennek megfelelően egyes egyezmények kifejezetten univerzális joghatósági klauzulát tartalmaztak, illetve kimondták az *aut dedere, aut judicare* elvét, mely alapján a részes államok kötelesek voltak vagy bíróság elé állítani, vagy kiadni a gyanúsítottakat.¹¹

¹¹ Az univerzális joghatóság egyre kiterjedtebb alkalmazása, illetve a hatékonyabb nemzetközi összefogás igénye mind a nemzetközi büntetőjog, mind az emberi jogok védelmének területére kiterjedt, és olyan fontos dokumentumokban jelent meg, mint például a Kínzás elleni egyezmény, vagy a Légi járművek jogellenes hatalomba kerítésének leküzdéséről szóló 1970-es Hágai Egyezmény. Mindazonáltal vannak, akik vitatják, hogy ezek a szerződések szűk értelemben vett univerzális joghatóságot teremtettek volna, mivel rendelkezéseik csak a részes feleket kötelezik. Randall: i. m.

Az univerzalitás elvének alkalmazásában az igazi áttörés a kilencvenes években következett be, melynek oka a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, illetve a nemzetközi büntetőjogban és emberi jogi rezsimben végbement lényegi változás volt. Kiemelkedően fontos fejlemény volt ebben a folyamatban a Jugoszláviában, illetve Ruandában elkövetett bűnöket vizsgáló *ad hoc* törvényszékek – az *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), illetve az *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR) – létrehozása, melyet többek között az adott országok igazságszolgáltatási rendszerének összeomlása, illetve a nemzeti eljárások átpolitizálódásának veszélye tett szükségessé. Az említett törvényszékek fontos szerepet tölthettek be a Nürnbergi Elvek megerősítésében, illetve az egyéni büntetőjogi felelősség kidolgozásában, és fontos előrelépést jelentettek mind a nemzetközi büntetőjog, mind a nemzetközi humanitárius jog szempontjából. Ezen túl hatást gyakoroltak az univerzális joghatóság alkalmazására is, ugyanis a népirtással kapcsolatban mindkét bíróság megerősítette az elv fennállását.¹² Az ICTY és az ICTR működése arra sarkallta az államokat, hogy nemzeti bíróságaiknak joghatóságot adva maguk is jogszabályokat alkossanak a főbb jogsértések üldözésére.¹³ Így született meg például Belgiumban az univerzális joghatóságról szóló 1993-as törvény, amelyről a későbbiekben lesz még szó, és a fenti törekvés tükröződött egyes, az univerzalitáson alapuló nemzeti bíróságok előtti eljárásokban is, melyek közül a legismertebbé a Pinochet-ügy vált.¹⁴

Az évtized során megsűrűsödő etnikai konfliktusok, illetve egyéb, a nemzetközi békét és rendet sértő cselekmények miatt egyre nagyobb igény mutatkozott egy állandó nemzetközi büntetőbíróság felállítására is. A Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court* – ICC) Statútumát végül 1998-ban Rómában fogadták el, és a Bíróság 2002. július 1-én kezdte meg működését, miután a hatvanadik állam letétbe helyezte az alapító dokumentum ratifikációját tanúsító okiratot. Felvetődött, hogy az ICC univerzális joghatósággal rendelkező szerv legyen, azonban az alapító dokumentum preambuluma erről nem tesz említést. Mindazonáltal a

¹² Az ICTR az *Ügyész vs. Ntuyahaga* esetben No. ICTR9040T, Decision on the Prosecutor's Motion to Withdraw the Indictment (Mar. 18, 1999), az ICTY pedig az *Ügyész vs. Tadic* ügyben, No. IT941AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 62 (Oct. 2, 1995).

¹³ Hawkins szerint 109 államban hoztak valamilyen egyetemes joghatóságról szóló jogszabályt; a legtöbb helyen csak a genfi egyezmények legsúlyosabb megsértését szankcionálják. 72 állam nevesítette az egyes bűncselekmények tényállásait, míg 13 országban a bíróságok bármilyen súlyos nemzetközi büntett esetében univerzális joghatósággal rendelkeznek Hawkins, Darren: Universal Jurisdiction for Human Rights: From Legal Principle to Limited Reality. *Global Governance*, Vol. 9, No. 3. (2003. július) 347-365. o.

¹⁴ Pinochet, volt chilei elnök ellen Spanyolország egy olyan jogszabály alapján bocsátott ki elfogatóparancsot, amely univerzális joghatóságot adott a nemzeti bíróságoknak – egyebek mellett – népirtás, illetve terrorizmus esetében. Pinochet ügyén kívül az univerzalitás elvére hivatkoztak a volt csádi elnök, Hisséne Habré elleni szenegáli eljárásban is. Orentlicher, Diane F.: Universal Jurisdiction after Pinochet: Prospect and Perils. *The Center for Global Peace and Conflict Studies*, http://www.cgpac.uci.edu/research/working_papers/diane_orentlicher_universal_jurisdiction.pdf

Statútumban nevesített bűncselekményekkel kapcsolatban sok állam elfogadta az univerzalitás elvét, és a dokumentum ratifikálásával párhuzamosan kiterjesztette saját bíróságainak joghatóságát az ilyen cselekményekre, igaz sok esetben azért, hogy megelőzzék az ICC eljárását.¹⁵ A nemzetközi büntető bíróság létrejöttével nem sorvadt el az univerzalitás elve, sőt, az Amerikai Államok Szervezete (OAS) a Statútum ratifikálása mellett azt javasolta tagjainak, hogy a népirtás, emberiség elleni, illetve a háborús bűncselekmények felett gyakoroljanak univerzális joghatóságot. A kelet-timori emberi jogi jogsértések kivizsgálására felállított törvényszékek szabályzata szintén kimondta az elv fennállását a népirtás, emberiség elleni bűncselekmények és háborús bűnök esetén.¹⁶

A 2000-es években egyre szaporodtak az elvre hivatkozó belső jogszabályok és nemzeti hatóságok előtti eljárások, azonban némileg kedvezőtlen fejlemény volt, hogy a Nemzetközi Bíróság a *Kongó vs. Belgium* ügyben hozott döntésében – jóllehet alkalma nyílt állást foglalni – nem határozott az univerzális joghatóságról, csak az egyes bírói különvélemények foglalkoztak az univerzalitással részletesebben.¹⁷ Egyesek szerint a vonakodás oka az volt, hogy az ICJ tartott attól, hogy az elv megerősítése bírói visszaélésekhez vezethet, illetve töréseket okozhat a nemzetközi kapcsolatokban, valójában azonban a bíróság a *non ultra petita* elve alapján nem kívánt a felek által fel nem hozott érvekkel foglalkozni.

Az univerzális joghatóság történetének áttekintése végén azt mondhatjuk, hogy a koncepció továbbra is erősen vitatott. Többek szerint sérti az állami szuverenitást, a nemzeti bíróságok gyakran vonakodnak alkalmazásától, és rendszerint az egyéb joghatóságokat kiegészítő elvnek tekintik. Nehezíti az elvre épülő eljárások lefolytatását az egyes nemzeti szabályozások nem megfelelő jellege, az államok jogrendszereinek különbözősége, továbbá az esetleges politikai, diplomáciai bonyodalmak felmerülése is.¹⁸ Ahogy Scheffer megjegyezte "mindenki az univerzális joghatóságról beszél, de jószérivel senki sem gyakorolja azt".¹⁹ Mégis érzékelhető tendencia az univerzalitásnak a bűncselekmények egyre szélesebb körével

Internetről letöltve: 2008. június 1.

¹⁵ Az ICC Statútuma alapján ugyanis a kétszeres elítélés tilalmának megfelelően a főügyész nem indíthat eljárást, ha a joghatósággal rendelkező állam már hiteles, jogszerű eljárást folytat.

¹⁶ "Special Panels" in East Timor. Human Rights First.

http://www.humanrightsfirst.org/international_justice/w_context/w_cont_06.htm Internetről letöltve: 2008. június 1.

¹⁷ Lásd. *Kongó vs. Belgium* ügy (ICJ), *Arrest Warrant* (Congo v Belgium) 2002. február 14.) *Joint Separate Opinion of Judges Higgins, Kooijmans and Burgenthal*.

<http://www.icj-cij.org/docket/files/121/8136.pdf> Internetről letöltve: 2008. június 1.

Lásd még: Cassese, Antonio: When May Senior State Officials Be Tried for International Crimes? Some Comments on the Congo v Belgium Case. *European Journal of International Law*, Vol. 13. (2002), 853-875. o.

¹⁸ Orentlicher: i. m. 8. o.

¹⁹ Scheffer, David J.: Symposium: Universal Jurisdiction: Myths, Realities, and Prospects: Opening Address. *New England Law Review*, Vol. 33. (2001). idézi Kravtman: i. m. 108. o.

kapcsolatos elfogadása, és sokan úgy tekintenek rá, mint olyan eszközre, amely az egyéb jogi utak kimerülése után is lehetőséget ad az elkövetők felelősségre vonására.

Miért az univerzalitás elve?

Az univerzális joghatóság a palesztin-izraeli konfliktussal összefüggésben a 2000-es évek során vált kulcsfontosságúvá, ugyanis ebben az időszakban egyre több kísérlet történt arra, hogy a feltételezett súlyos jogsértések izraeli elkövetőit külföldön vonják felelősségre. Az eljárások elsősorban azokkal a jogsérelmekkel foglalkoztak, melyek a második palesztin felkelés (intifáda) idején foganatosított izraeli katonai műveletek folyamán keletkeztek, de néhány esetben korábbi cselekmények jogszerűsége is kérdés volt. A külföldi vádemeléseket rendszerint olyan palesztin áldozatok, károsultak, illetve jogvédő szervezetek kezdeményezték, amelyek csalódtak az izraeli igazságszolgáltatási rendszerben. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy a klasszikus joghatósági elvek miért bizonyulhattak elégtelennek a panaszosok törekvéseinek elérésében, illetve hogy a hagyományosan nemzeti, illetve nemzetközi szinten rendelkezésre álló jogi út helyett/mellett miért választották az univerzalitáson alapuló külföldi eljárásokat.

Az izraeli hadsereg jogsértőnek vélt cselekményeinek kivizsgálására a helyi (nemzeti) hatóságok szintjén elsősorban a területi, illetve a személyi joghatóság alapján kerülhet sor. A területi elv értelmében a bűncselekmény elbírálására az elkövetés helye szerinti, illetve az a bíróság illetékes, ahol a cselekmény valamelyik mozzanata megvalósul: jelen esetben ez az Izrael által 1967-ben megszállt Nyugati parton és a Gázai övezetben működő bíróságokat jelentené. Meg kell jegyezni, hogy e térségeket a zsidó állam hivatalosan soha sem annektálta, ehelyett egy az ideiglenesség látszatával felruházott sajátos jog- és igazgatási rendszert alakított ki, amely lehetővé tette, hogy élvezze a fennhatóság gyakorlásából származó előnyöket – például zsidó telepek létesítését – anélkül, hogy a területek arab lakóinak teljes körű, az izraeliekkel egyenlő jogokat kellett volna adnia. Izrael a megszállt területekre – azok megkülönböztetett státusát fenntartva – fokozatosan kiterjesztette joghatóságát,²⁰ ezt azonban némileg korlátozták az ún. oslói folyamat során a palesztinokkal kötött megállapodások,

²⁰ Erről bővebben lásd. Benvenisti, Eyal: *Legal Dualism – The Absorption of the Occupied Territories into Israel* Westview Press –Boulder, 1990.

amelyek egy palesztin öngazgatási intézmény, a Palesztin Tanács – később Palesztin Hatóság – felállításáról rendelkeztek.

A Palesztin Tanács *területi* joghatóságát a békefolyamat során kötött szerződések meglehetősen szűken határozták meg. Az 1993-ban aláírt Elvi Nyilatkozat (Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements – közkeletű rövidítéssel: DOP) IV. cikke értelmében a Palesztin Tanács joghatósága nem terjed ki a Nyugati Part és a Gázai övezet egészére.²¹ Az 1995-ben született Interim Megállapodás²² pontosította a palesztin igazgatás alá kerülő területeket: a szerződés értelmében Izrael fennhatósága alatt maradt a Nyugati part mintegy 70%-a (az ún. 'C' zóna), ahol a palesztin intézmények csak szűk körű funkcionális joghatósággal rendelkeznek. A fennmaradó részekben különböző mértékű a Palesztin Hatóság jogköre: az 'A' területen majdnem teljes jogkörrel bír, a 'B' zónában pedig a polgári, illetve a palesztinokat illető biztonsági, közrendi hatásköröket birtokolja.²³ Minthogy utóbbi két térség a Nyugati part meglehetősen kis részét jelenti, a palesztin területi joghatóság földrajzi értelemben igencsak korlátozott.

A korlátozott területi joghatóság mellett elvben még fennáll a lehetősége a területiális elv alkalmazásának, mivel az IDF sérelmesnek tartott cselekményei rendszerint a teljes palesztin igazgatás alatt álló területeken történtek, azonban az oslói megállapodások a Palesztin Hatóság *személyi* joghatóságát is korlátozták, amikor az izraelieket kivették illetékessége alól.²⁴

Minthogy a palesztin igazságszolgáltatási rendszer nem járható út az IDF okozta jogsérelmek orvoslására, a panaszosoknak más lehetőséget kellett keresniük, melyek közül kézenfekvőnek tűnt az aktív személyiségi elv alapján az elkövető állampolgársága szerinti

²¹ Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements. IV. cikk. Az angol eredetiben: „Jurisdiction of the Council will cover West Bank and Gaza Strip territory, except for issues that will be negotiated in the permanent status negotiations.” *Jewish Virtual Library*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/dop.html> Internetről letöltve: 2004. október 20. Jóllehet az izraeli értelmezést a palesztinok vitatják, a DOP-hoz csatolt Agreed Minutes megismétli ezt rendelkezést, némileg az izraeli interpretációt alátámasztva.

²² The Israeli-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and the Gaza Strip. *Jewish Virtual Library*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/interimtoc.html> Internetről letöltve: 2004. október 20.

²³ Az 'A' zóna a legnépesebb palesztin városokat foglalja magában, ahol a palesztinok teljes körű civil joghatóságot kaptak, illetve ők felelnek a közrend, valamint a belbiztonság fenntartásáért is, a 'B' zóna főleg lakott területeket, kisebb településeket fed le; itt a biztonsági jogkörök megoszlanak Izrael és a palesztinok között. A 'C' zónába tartoznak a zsidó telepek, illetve a nagyobb, kevésbé lakott térségek. Ezek teljes izraeli fennhatóság alatt állnak, bár a palesztinok fokozatosan átveszik a „nem területhez kapcsolódó” hatásköröket. Interim Megállapodás XI. XIII. illetve XVII. cikke.

²⁴ A DOP IV. cikkéhez csatolt értelmező feljegyzés (Agreed Minute), illetve az Interim Megállapodásnak a joghatóságról rendelkező XVII. cikk (1.a.) illetve (2.c) bekezdése. Ez utóbbi szerint „[t]he territorial and functional jurisdiction of the Council will apply to all persons, except for Israelis, unless otherwise provided in this Agreement”.

ország hatóságai, mindenekelőtt az izraeli hadsereg törvényessége felett őrködő szervek előtt eljárást indítani. A katonák feltételezett jogsértéseinek feltárása elvben mindenekelőtt magának az IDF-nek az érdeke és kötelessége. Izrael mindazonáltal csak szűk körben ismeri el a nemzetközi jog alkalmazását a megszállt területeken: a Nyugati parton és a Gázai övezetben ugyan elfogadja a hadijog szokásjogi szabályait rögzítő Hágai Egyezményt, viszont elutasítja a polgári lakosság védelméről szóló IV. Genfi Egyezmény *de jure* alkalmazhatóságát.²⁵ A Hágai Egyezmény 43. cikke a közrend és biztonság fenntartásának kötelezettségéről szól,²⁶ amelyhez az izraeli Legfelsőbb Bíróság szerint hozzátartozik a katonák megszállt területeken elkövetett bűncselekményeinek kivizsgálása is,²⁷ ezért erre a rendelkezésre hivatkozva a bíróság illetékesnek mondta magát. Ugyanakkor Izrael a IV. Genfi Egyezmény *de jure* alkalmazásának elutasítása miatt elvileg nem tesz eleget a 146. cikkben foglalt kötelezettségének, amely szerint a megszálló hatalom köteles kivizsgálni és bíróság elé állítani az Egyezményt súlyosan megsértő cselekmények elkövetőit.

A humanitárius jogi szabályok szűkítésén túlmenően Izrael nem ismeri el, hogy az emberi jogok védelmét szolgáló nemzetközi egyezményeket alkalmaznia kellene a megszállt területeken. A zsidó állam álláspontja szerint a nemzetközi humanitárius jog és az emberi jogok egymást kizáró rendszerek,²⁸ továbbá az emberi jogi egyezmények csak az állam és állampolgárai vonatkozásában teremtenek kötelezettséget, a palesztinok pedig nem izraeli állampolgárok. Emellett Izrael arra is hivatkozik, hogy a Palesztin Hatóság igazgatása alatt álló területeken (az 'A' és 'B' zónákban) már a palesztinokra hárul az emberi jogok védelmének kötelezettsége.

Mint láthatjuk, jelentősen leszűkült azon nemzetközi normák köre, amelyek alapján a hadsereg vélt jogsértései kivizsgálhatóak lennének, az izraeli jogszabályok pedig még tovább korlátozzák ennek lehetőségét. Az állam jogi felelősségéről szóló, 1952-ben született, és azóta többször módosított törvény (*Civil Wrongs (Liability of State) Law*), alapján Izrael nem perelhető „háborús cselekmények” által okozott károkért. A második intifáda kitörését követően, 2002-ben kiterjesztették a háborús cselekmények fogalmát „bármely terrorista, vagy ellenséges akció, illetve felkelés leküzdésére irányuló intézkedésre”, továbbá az ilyenek

²⁵ Izrael hivatalosként elfogadott álláspontjáról lásd. (Blum, Yehuda Z.: *The Missing Reversioner, Reflections on the Status of Judea and Samaria. Israel Law Review*, Vol. 3. (1968) 279-294. o.

²⁶ IV. Hague convention respecting the laws and customs of war on land. 43.cikk, *The Avalon Project*, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm#art43> Internetről letöltve: 2007. október 13.

²⁷ *Khelou v. Government of Israel* (Israel, (1972) 27 (2) P.D. 169, 176).

²⁸ Ennek az érvelésnek bírálátát lásd. Ben-Naftali, Orna – Shany, Yuval: *Living in Denial: The Application of Human Rights in the Occupied Territories. Israel Law Review*, Vol. 37, No. 1. (2003-04) 17-118. o.

megelőzésének szándékával élet- vagy sérülésveszélyes helyzetben fogatosított cselekményre.²⁹ A jogszabályváltozás nyomán a sértettnek 60 nap állt rendelkezésére, hogy írásban jelezze szándékát az igényérvényesítésre, és két év a tényleges követelés beterjesztésére. 2005-ben újabb változtatás történt a szövegben, amely széles körű mérlegelési jogkört biztosított a védelmi minisztériumnak az olyan „konfliktus-zónák” kijelölésére, melyekben kizárt a kárigény támasztása a hadsereggel szemben. Ezek a módosítások bevallottan arra szolgáltak, hogy korlátozzák a palesztinok lehetőségét az izraeli hivatalos személyek beperelésére a megszállt területeken folytatott tevékenységük miatt.³⁰ A törvénymódosítást több jogvédő szervezet is megtámadta a Legfelsőbb Bíróság előtt, amely 2006-ban úgy rendelkezett, hogy a hadsereg perelhető a nem szoros értelemben vett katonai műveletek, tevékenységek során okozott károkért, ugyanakkor fenntartotta azt a rendelkezést, amely kizárta a terroriszervezetek tagjainak, illetve ellenséges államok polgárainak kártalanítását.³¹

A katonaság perelhetőségének korlátozása jelentősen csökkentette a jogsérelmek orvoslásának lehetőségét, mindazonáltal a jogszabályok igyekeznek biztosítani, hogy az IDF jogszerűen működjön: az 1955-ös *Military Justice Law* értelmében a törvényesség legfőbb öre a katonai ügyészség és a hadbírósi rendszer.³² A második palesztin felkelést követően az IDF megszüntette a civil áldozatokkal járó katonai akciók rutinszerű kivizsgálását, és kijelentette, hogy csak a kivételes eseteket fogja feltárni. A hadsereg azzal indokolta hivatalos álláspontját, hogy egyrészt a nyomozások veszélyeztetik a katonaság harci képességeit, másrészt a gyakorlati nehézségek miatt legtöbbször lehetetlen megfelelően feltárni a körülményeket. Emellett az IDF arra hivatkozott, hogy az intifáda lényegében „fegyveres konfliktus”, amelyre különleges szabályok alkalmazandóak, és a hasonló helyzetben lévő országok maguk sem folytatnak le nyomozást az ilyen esetekben.³³

²⁹ „Any action of combating terror, hostile actions, or insurrection, and also an action as stated that is intended to prevent terror and hostile acts and insurrection committed in circumstances of danger to life or limb.” Civil Wrongs (Liability of State) Law, 5712-1952. *B'tselem*, http://www.btselem.org/Download/2002_Comp_Draft_Law_Eng.doc.

³⁰ Knesset Should Reject Amendment to the Civil Wrongs Law – Letter from Human Rights Watch to Knesset Members. *Human Rights Watch*, 2005. július 27. <http://hrw.org/english/docs/2005/07/27/isrlpa11466.htm> Internetről letöltve: 2008. június 3.

³¹ Wilson, Scott: Court Lets Palestinians Sue Military – Immunity Denied in Certain Cases. *The Washington Post*, 2006. december 13. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/12/12/AR2006121200843.html> Internetről letöltve: 2008. június 3.

³² Human Rights Watch: Overview of the military justice system. *Human Rights Watch*. <http://www.hrw.org/reports/2005/iopt0605/6.htm> Internetről letöltve: 2008. június 3.

³³ Human Rights Watch: Promoting Impunity – The Israeli Military's Failure to Investigate Wrongdoing. *Human Rights Watch*, Vol. 17, No. 7 (E), 35. o. <http://hrw.org/reports/2005/iopt0605/iopt0605text.pdf> Internetről letöltve: 2008. május 28.

Az ügyészség a polgári személyek haláleseteit csak elenyésző mértékben vizsgálta ki, noha a katonák által elkövetett más típusú bűncselekményekkel, mint például a szexuális visszaélésekkel, fosztogatással szemben határozottan lépett fel.³⁴ Az ügyészség és a hadbíróságok gyakorlatában meglévő hiányosságokat sokan kritizálták, és azt rótták fel a hadseregnek, hogy a jogsértéseket felületesen vizsgálják ki, illetve hátrányosan megkülönböztetik a palesztin sértettek ügyeit. A bírálatok szerint az IDF eljárása gyakran számottevő késedelemmel indul meg, átláthatatlan, a vizsgálatok pedig főleg a katonák beszámolóin alapulnak, külső tanúkat, szakértőket rendszerint nem vonnak be. A palesztin sértettek gyakran a megtorlástól való félelem vagy a nyomozás pártatlanságának megkérdőjelezése miatt nem vesznek részt az eljárásban, és jóllehet a vádemelést elutasító határozatok ellen az áldozatok a katonai főügyészséghez, illetve a Legfelsőbb Bírósághoz benyújthatnak fellebbezést, a legtöbbször e lehetőséget nem ismerve nem élnek jogorvoslattal.

Az IDF felelősségre vonási eljárásait megbízhatatlannak tartva sok palesztin fordult egyenesen az izraeli polgári bíróságokhoz, ugyanis Izrael – többek között a „felvilágosult megszállás” gondolatától vezérelve, illetve az izraeli intézmények törvényességi felügyeletének biztosítása érdekében – lehetővé tette, hogy a megszállt területek lakói eljárást indítsanak a Legfelsőbb Bíróság előtt a hatóságok törvénysértései esetén.³⁵

A Legfelsőbb Bíróság esetjoga a hadsereg jogsértőnek tartott intézkedéseivel kapcsolatban meglehetősen vegyes képet mutat: a bíróság elfogadta az alkalmazandó nemzetközi szabályok leszűkítését, és csak a szokásjogi szabályok alapján vizsgálta az egyes cselekményeket, ezen túlmenően pedig hosszú időn keresztül csak ritkán konfrontálódott az IDF-fel, és legtöbbször érdemi vizsgálat nélkül helyt adott a hadsereg által felhozott biztonsági- és katonapolitikai érveknek.³⁶ A törvényszék számos, meglehetősen vitatott ítéletben foglalkozott a házrombolások gyakorlatával, a második intifáda során a terrorgyanús személyek lakhelyének kijelölésével, illetve a zsidó telepek létrehozásának biztonsági szükségszerűségével, és idővel egyre inkább elmozdult a formalista felfogástól az értékorientáltabb megközelítés felé. Az IDF eljárásai, illetve a bírósági gyakorlat alapján olyan vélemény alakult ki, hogy az izraeli igazságszolgáltatási rendszer sok esetben nem nyújt megfelelő jogorvoslatot a hadsereg jogsértéseinek kivizsgálására, ezért a helyi bíróságok, illetve a nemzeti (izraeli) jogi út kimerülése után felmerült a nemzetközi bírói fórumok

³⁴ 2000 szeptembere és 2004 novembere között az IDF akcióiban mintegy 1600 polgári személy halt meg, a hadsereg csak 74 esetben indított nyomozást, 15 személy ellen emeltek vádat. HRW: i. m. 2. o.

³⁵ *Khelou v. Government of Israel*. Lásd. 39. lábjegyzetet.

igénybevételének lehetősége. Ezek közül elvben a háborús bűncselekmények és más súlyos jogsértések felett joghatósággal rendelkező Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court – ICC*) kínálkozott megfelelő fórumnak.

Miért nem a Nemzetközi Büntetőbíróság?

Az izraeli igazságszolgáltatási rendszerrel szemben bizalmatlan, vagy abban csalódott palesztinok számára elméletben egy új jogi út nyílhatott volna meg, de az ICC mégsem vált a palesztin törekvések fórumává. Ennek oka, hogy a Bíróság a Római Statútum 12. cikke alapján csak akkor rendelkezik joghatósággal, ha a bűncselekményt valamely részes állam területén követték el, vagy az elkövető valamely részes állam állampolgára. Ezzel kapcsolatban két nehézség is felmerül: egyrészt minthogy a Palesztin Hatóság nem állam, így nem válhat a Római Statútumban részes félle, ezért nem állhat fenn az első, területi joghatóságon alapuló feltétel; másrészt Izrael sem részese a Statútumnak,³⁷ így a második kikötés sem teljesülhet. A fentiekén kívül az is korlátozta az ICC előtt indítható eljárások körét, hogy a Bíróság csak a Statútum életbe lépését követően, azaz a 2002. július 1. után elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban illetékes, továbbá az, hogy joghatósága kiegészítő jellegű, azaz csak akkor járhat el, ha egy adott állam nem hajlandó, vagy képtelen megfelelően lefolytatni a nyomozást vagy bűnvádi eljárást.³⁸

A palesztin-izraeli konfliktussal összefüggésben indult eljárások lehetőségének nagy szerepe volt abban, hogy a zsidó állam távol maradt az ICC-től, mivel tartott annak

³⁶ A Legfelsőbb Bíróság gyakorlatának elemzéséről bővebben: Kretzmer, David: *The Occupation of Justice, The Supreme Court Of Israel And The Occupied Territories*. Suny Press, 2002.

³⁷ Izrael az 1998-as Római Konferencián a Statútum ellen szavazott 6 másik ország (az Egyesült Államok, Irak, Jemen, Katar, Kína, Líbia) mellett. A zsidó állam nehezményezte, hogy a bűncselekmények listája szelektív, és nem tartalmaz olyan súlyos jogsértéseket, mint például a terrorizmus, illetve a kábítószer-csempészet. Izrael számára kedvezőtlen lett volna továbbá a bírák „egyenlő földrajzi képviselet” elvén alapuló kinevezési eljárása is, mivel az ENSZ-ben politikai okokból egyik regionális csoportban sem rendelkezik teljes tagsággal, így valószínűtlen lett volna, hogy bármikor is izraeli bírót válasszanak az ICC-be. Jeruzsálem bírálta még, hogy az ICC ügyésze saját maga is kezdeményezhet eljárást. Később a ratifikáció nélküli aláírásra szabott határidő utolsó napján, 2000. december 31-én Izrael az USA-val koordinálva mégis aláírta a szerződést, elsősorban abból a megfontolásból, hogy részes államként befolyásolni tudja a törvényszék fejlődését. Mindazonáltal 2002 augusztusában Izrael visszavonta aláírását. Israel and the International Criminal Court. *Office of the Legal Adviser to the Ministry of Foreign Affairs*, 2002. június.

http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/2000_2009/2002/6/Israel%20and%20the%20International%20Criminal%20Court Internetről letöltve: 2008. június 1.

³⁸ Római Statútum 17. cikke. A Bíróság egyebekben akkor is eljár, ha a Biztonsági Tanács az ENSZ Alapokmányának VII. fejezete alapján eljárva utal elé egy ügyet (Statútum 13.(b) cikke), továbbá *ad hoc* jelleggel akkor is, ha egy nem részes fél nyilatkozatban elfogadja az ICC joghatóságát egy meghatározott bűncselekménnyel kapcsolatban (alávetéses joghatóság) Statútum, 12. cikk (2) bekezdés b. pont.

átpolitizálódásától. Noha korábban támogatta egy állandó nemzetközi büntető bíróság felállításának ötletét, Izrael kifogásolta, hogy a Statútum egy arab nyomásra bekerült rendelkezésben háborús bűnnek minősítette a megszálló hatalom saját polgári lakosságának közvetett, vagy közvetlen áthelyezését az általa megszállt területre, mivel ennek értelmében bűncselekménynek számítana, és nemzetközi büntetőjogi felelősségre vonást eredményezne a zsidó telepek létesítése az Izrael által 1967-ben megszállt területeken.³⁹

A Nemzetközi Büntetőbíróságon kívül felmerülhet a hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) előtti eljárás indításának lehetősége, azonban ez sem igazán megfelelő fórum a magánszemélyeknek az IDF által okozott sérelmek orvoslására, minthogy ez a bírói fórum az államok közötti jogvitákkal foglalkozik, a Palesztin Hatóság pedig egyelőre nem csatlakozott a bíróság statútumához.⁴⁰ További akadály, hogy Izrael nem fogadja el a bíróság kötelező joghatóságát, így csak akkor lehetne pert indítani vele szemben, ha kifejezetten hozzájárulna az eljáráshoz. Noha az ENSZ erre feljogosított szervei (pl. a Közgyűlés) és szakosított intézményei tanácsadó véleményt kérhetnek az ICJ-től, ennek nincs kötelező ereje.⁴¹ Más nemzetközi fórumok előtt, mint amilyenek például az egyes regionális emberi jogi bíróságok, megint csak nem lehet eljárást indítani az IDF jogsértéseinek kivizsgálására, mert Izrael nem tartozik egyik ilyen szerv joghatósága alá sem.

A fejezetet összegezve elmondhatjuk, hogy sem a helyi bíróságok, sem a nemzetközi fórumok nem bizonyultak igazán hatékonyak az izraeli hadsereg által okozott sérelmek orvoslására. Míg a palesztin bíróságok előtt nem foghatók perbe izraeliek, addig Izraelben a jogszabályok és a bírói gyakorlat korlátozza az alkalmazható nemzetközi normák körét, a hatóságok és bíróságok pedig gyakran vonakodnak felelősségre vonni a feltételezett elkövetőket. Noha nemzetközi szinten jelentős a palesztin ügy támogatottsága, és egyes izraeli jogsértések éles kritikát váltanak ki a nemzetközi közösségből, valójában nem történt határozott jogi lépés a kifogásolt gyakorlat megváltoztatására.

³⁹ Római Statútum 8. cikk (2.b) szakasz viii. pont.

⁴⁰ *Statute of the International Court of Justice*. 34. cikk

http://www.icj-cij.org/documents/index.php?p1=4&p2=2&p3=0#CHAPTER_II

A fentiek ellenére vannak olyan vélemények, melyek szerint a Palesztin Hatóság beperelhetné Izraelt az ICJ előtt a genocídiummegyezmény megsértése miatt, azonban ez az érvelés nem veszi figyelembe, hogy a Palesztin Hatóság nem rendelkezik az államiság nemzetközi jog által megkívánt kritériumaival. Boyle, Francis A.: *Sue Israel for Genocide before the International Court of Justice*. *Global Research*, 2008. március 4.

<http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=8254> Internetről letöltve: 2008. június 1.

⁴¹ Például az ENSZ Közgyűlésének kérésére a Nemzetközi Bíróság 2004. július 4-én adta ki tanácsadó véleményét az izraeli biztonsági fal jogszerűségének kérdéséről. *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*. ICJ, <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=4&k=5a&case=131&code=mwp&p3=4>

Univerzális joghatóságon alapuló eljárások

Minthogy a helyi és a nemzetközi jogi út sok esetben nem kínált hatékony jogorvoslatot, ezért alternatív lehetőségként felmerült az univerzális joghatóság alkalmazása, amely alapján semleges államok bíróságai előtt lehetett eljárást indítani a súlyos jogsértések elkövetőivel szemben. Az áldozatok törekvéseinek fő célpontjai ennek megfelelően az olyan nagy, demokratikus, illetve emberi jogvédő múlttal rendelkező országok lettek, amelyek vagy kifejezetten elfogadták az univerzális joghatóságot, vagy valamely nemzetközi szerződéses kötelezettségüknek eleget téve tették saját hatóságaik által üldözendővé a súlyosabb jogsértéseket. Az alábbiakban számba vesszük azokat a fontosabb eseteket, amelyekben az univerzális joghatóság alapján nemzeti hatóságok indítottak eljárást izraeliekkel szemben.

a) Belgiumi eljárás Ariel Saronnal szemben

Az elsőként ismertetett eljárás a palesztin-izraeli konfliktus egy régebbi fejezetével, a szabrai és satilai mészárlásokkal kapcsolatban indult Belgiumban: a vérengzést 1982-ben az izraeli ellenőrzés alatt álló Bejrútban keresztény milicisták követték el palesztin menekülttáborok lakóival szemben. A történeteket kivizsgáló Kahan-bizottság elmarasztalta az akkori védelmi miniszter Ariel Saront, amiért figyelmen kívül hagyta a vérontás veszélyét, illetve amiért nem tett intézkedéseket az öldöklés megelőzése érdekében, a jelentésben megfogalmazott bírálat azonban nem vont maga után komoly jogi, illetve politikai következményeket.⁴² A felelősségre vonás elmaradása miatt sokan kritizálták a zsidó államot, és úgy vélték, hogy valamilyen Izraelen kívüli bíróság előtt kell megkísérelni vádat emelni Saron ellen. Ennek a törekvésnek az eredményeként 2001. június 18-án a mészárlások 23 túlélője keresetet nyújtott be egy belgiumi bíróságon Saron, valamint Amos Yaron tábornok és mások ellen háborús bűnök, emberiség elleni bűncselekmények, illetve népiirtás elkövetése miatt.

⁴² Report of the Commission of Inquiry into the Events at the Refugee Camps in Beirut (The Kahan Commission) (February 8, 1983). *Jewish Virtual Library*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/kahan.html> Internetről letöltve: 2008. június 1.

A jelentés felszólította Saront, hogy mondjon le a védelmi miniszteri posztról, de ő nem tett ennek eleget. Nem sokkal később egy tragikus kimenetelű békétüntetést követően Saron végül távozott, és tárca nélküli miniszterként dolgozott tovább.

Az eljárás alapját egy 1993-ban hozott törvény képezte, amely univerzális joghatóságot biztosított a belgiumi bíróságoknak a Genfi Egyezmények és azok 1977-es kiegészítő jegyzőkönyveinek súlyos megsértéseinek elbírálására.⁴³ A törvény szerint a belga hatóságok akkor járhattak el, ha az elkövetés helyének állama nem volt képes, vagy nem volt hajlandó a feltételezett elkövetőt felelősségre vonni. A jogszabály hatályát 1999-ben a háborús bűnök mellett kiterjesztették a népiirtásra és az emberiesség elleni bűncselekményekre is.⁴⁴ A törvény alapján legelőször 2001-ben négy ruandai személyt (köztük két apácát) fogtak perbe népiirtásban való bűnrészesség miatt, és mindannyiukat szabadságvesztésre ítélték.

A Saron elleni eljárás nem sokkal a ruandaiak pere után kezdődött, és az ügy nagy érdeklődést váltott ki mind a sajtó, mind a nemzetközi jogászok körében, egyrészt az eljárás tárgyává tett cselekmények, másrészt az univerzális joghatóság, illetve a kormányfői immunitás kérdése miatt.⁴⁵ Izrael tiltakozását fejezte ki a miniszterelnök megvádolása miatt, más izraeliek pedig, belga állampolgárokkal összefogva, eljárást kezdeményeztek Jasszer Arafat ellen, nagyjából megegyező vádak alapján. A Saron-pert követő felfokozott érdeklődést jelezte, hogy hasonló keresetek árasztották el a belga bíróságokat, amelyek az univerzális joghatóság alapján többek között Szaddám Husszein iraki, Fidel Castro kubai, illetve Hasemi Rafszandzsani iráni elnök bíróság elé állítását indítványozták.

Saron képviselői mindenekelőtt az eljárás megindítását szerették volna megakadályozni, és a zsidó állam nevében eljáró ügyvéd vitatta a belga bíróság joghatóságát, mivel a gyanúsítottak, a cselekmény, illetve Belgium között semmilyen kapcsolat nem állt fenn. Ezen kívül a nyomozás felfüggesztését kérte arra hivatkozva, hogy a belga jogszabály sérti a visszaható hatály, illetve a kétszeres elítélés tilalmát. A belga bíróság mindezek ellenére elrendelte az előzetes meghallgatások lefolytatását, és rövid idő alatt négy előkészítő tárgyalásra került sor.

Az ügy akkor vett némi fordulatot, amikor a Nemzetközi Bíróság 2002. február 14-én a *Kongó v. Belgium* esetben kimondta, hogy a hivatalban levő állam- és kormányfők, valamint külügyminiszterek mentességet élveznek a büntetőjogi felelősségre vonás alól hivatali idejük

⁴³ La loi du 16 juin 1993 relative à la répression des infractions graves aux conventions internationales de Genève du 12 août 1949 et aux Protocoles I et II du 8 juin 1977, additionnels à ces conventions. A jogszabály szövege hozzáférhető: <http://www.worldpolicy.org/projects/globalrights/treaties/Belgique-loi.html> Internetről letöltve: 2008. május 26.

⁴⁴ Loi relative à la répression des violations graves de droit international humanitaire, 10 février 1999. Lásd a törvény 1.cikk (1) és (2) bekezdését. *Prevent Genocide*, <http://www.preventgenocide.org/fr/droit/codes/belgique.htm> Internetről letöltve: 2008. május 26.

⁴⁵ Utóbbi kérdésekkel a Nemzetközi Bíróság épp az eljárással nagyjából egy időben foglalkozott a már említett *Kongó vs. Belgium* ügyben. Lásd. 5. lábjegyzetet.

végéig. Erre az ítéletre hivatkozva Izrael ismét kérte a Saron elleni eljárás megszüntetését. Ezt az álláspontot a belga külügyminisztérium jogi osztályának vezetője is támogatta. A túlélők viszont úgy vélték, hogy az ICJ döntése kizárólag az adott eljárásban részt vevő felekre (Kongóra és Belgiumra) nézve kötelező, és nincs kihatással a Saron ellen folyó perre.⁴⁶

A kereset befogadhatóságáról végül a belga fellebbviteli bíróság vádemelési kamarájának (*Chambre de mises en accusation*) kellett határoznia, amely előtt a főügyész a beadvány elutasítása mellett érvelt, mert véleménye szerint az univerzális joghatóságról szóló törvény elfogadásakor a jogalkotók szándéka nem terjedt ki az univerzalitás *in absentia* eseteire, azaz a jogszabály csak azokat a helyzeteket fedi le, amikor a gyanúsított Belgiumban tartózkodik. A főügyész emellett úgy vélte, az *in absentia* joghatóság ellentétes a nemzetközi joggal, és a szokásjog sem támasztja alá annak széleskörű elfogadottságát. A bíróság, elfogadva ezeket az érveket, 2002. június 26-án úgy határozott, hogy a kereset nem fogadható be, mivel a belga hatóságoknak nincs joghatóságuk a külföldön tartózkodó gyanúsítottakkal szemben, ha a terhükre rótt cselekménynek nincs szorosabb kapcsolata Belgiummal.

A túlélők fellebbeztek, az ítélet pedig bírálatot váltott ki mind külföldön, mind a belga politikai színtéren, és arra késztette a törvényhozást, hogy egy olyan értelmező jogszabályt alkosson, mely egyértelműen az univerzális joghatóság *in absentia* eseteit is magában foglalja.⁴⁷ Az így 2003. januárjában született törvény értelmében a nyomozó szervek a külföldön, külföldiek által elkövetett népiirtás, emberiség elleni bűnök és háborús bűntettek esetén akkor is eljárhatnak, ha a gyanúsított külföldön tartózkodik.

A túlélők fellebbezését elbíráló belgiumi semmítőszék (*Cour de Cassation*) 2003. február 12-én részben hatályon kívül helyezte a bíróság elutasító határozatát, és kimondta, hogy a keresetek Yaron tábornokkal és másokkal szemben befogadhatók, mivel az eljárás lefolytatásának nem akadályozza az, hogy az elkövetők nincsenek az ország területén. Saron ügyében azonban az ICJ döntése szellemében elutasította a beadványt, mert Saron mentességet élvez a büntetőeljárás alól, amíg miniszterelnöki tisztséget tölt be, ezáltal tehát a bíróság lényegében nyitva hagyta a lehetőséget Saron későbbi bíróság elé állítása előtt. Emiatti tiltakozásul Izrael visszahívta egy időre belgiumi nagykövetét.

⁴⁶ Lawyers for Sabra and Shatila Plaintiffs Ask to Re-open Debate before Belgian Court following ICJ Ruling of 14 February. *Indict Sharon*, <http://www.indictsharon.net/warcrimes-20030624li.shtml> Internetről letöltve: 2008. május 26.

⁴⁷ Osborn, Andrew: Belgium May Revive Sharon War Crimes Case. *The Guardian*, 2003. január 17. <http://www.guardian.co.uk/world/2003/jan/17/israelandthepalestinians.warcrimes> Internetről letöltve: 2008. május 18.

Még el sem ültek a Saron-per kiváltotta hullámok, amikor 2003. márciusában a módosított belgiumi törvény alapján irakiak egy csoportja keresetet nyújtott be id. George Bush, az USA egykori elnöke, illetve más magas rangú amerikai katonák ellen az öböl háború során elkövetett állítólagos háborús bűnök miatt. A beadvány ellenlépésre kényszerítette az Egyesült Államokat, és burkoltan megfenyegette Brüsszelt, hogy elvesztheti a fontos nemzetközi szervezetek székhelyeként élvezett különleges diplomáciai státusát, ha nem akadályozza meg az eljárást, és nem módosítja, vagy semmisíti meg az annak alapjául szolgáló törvényt. A belga parlament erre gyorsan úgy módosította a jogszabályt, hogy csak a szövetségi ügyész kezdeményezhetett eljárást külföldi jogsértésekkel kapcsolatban, ha az elkövető nem volt belga állampolgár, vagy nem volt Belgium területén, továbbá ha az áldozat nem volt belga állampolgár, vagy nem élt Belgiumban legalább 3 éve. Az Egyesült Államok nem találta elegendőnek a változtatásokat, ezért kilátásba helyezte, hogy nem finanszírozza az új NATO-központ építését, és nem engedi diplomatáit belga területre, amennyiben Belgium nem vonja vissza a törvényt.⁴⁸ A fenyegetés ezúttal is hatott, így az ismét átirított jogszabály értelmében a belga hatóságok csak akkor járhatnak el a külföldön elkövetett háborús bűnök, népirtás és emberiség elleni bűnök esetén, ha vagy az elkövető, vagy az áldozat belga állampolgár, vagy belgiumi lakóhellyel rendelkezik, ezen kívül a törvény kizárta a hivatalban levő állam- és kormányfőket, külügyminisztereket, valamint más immunitást élvező személyek elleni büntetőeljárások lehetőségét. A folyamatban levő ügyeket csak akkor folytatták, ha a panaszos belga állampolgár, vagy a vádlott elsődleges lakóhelye Belgiumban volt. A törvény módosítását követően megszüntették az Amos Yaron elleni eljárást, Izrael pedig visszaküldte Brüsszelbe nagykövetét.

Sokan bírálták az USA-t Belgium szuverenitásának megsértése miatt, és úgy vélték, hogy a haladó szellemben fogant belga törvény visszavonásával súlyos sebet kapott az univerzális joghatóság, és az általa lefedett bűncselekmények üldözésének eszméje. Mindazonáltal továbbra is nyitva áll a lehetőség a külföldi jogsértések elbírálására a belga bíróságokon, amennyiben a fent említett kapcsolat fennáll Belgiummal, vagy ha a bűncselekménnyel szoros kapcsolatban álló országban nincs független igazságszolgáltatási rendszer, illetve ha a vádlott nem tartozik a mentességet élvező személyek valamely csoportjába.

⁴⁸ Ratner, Steven R.: Belgium's War Crime Statute: A Postmortem. *The American Journal of International Law*, Vol. 97. 888-897. o.

A Saron-per és a belga univerzális joghatóságról szóló törvény története fontos tanulságokkal szolgált az ilyen típusú jogalkalmazás szempontjából. Mindenekelőtt világossá vált, hogy a vélt jogsértések feltárására külföldön induló eljárások – különösen, ha magas hivatalban lévők az érintettek – komolyan kihatnak az államközi kapcsolatokra, hiszen jelen esetben megromlott a belga-izraeli diplomáciai viszony, az Egyesült Államok pedig meglehetősen megkérdőjelezhető módon a szuverén belga jogalkotási folyamatba is beavatkozott. Mások az univerzális joghatóság politikai motivációktól vezérelt visszaélésének példáját látták az esetben, és a palesztin-izraeli konfliktus nemzetközivé tételének egyik újabb állomásaként értékelték a történeteket. A Saron-per által keltett hullámok mindamellett nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Izrael visszalépett a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumában való tagságtól.⁴⁹

b) Doron Almog letartóztatásának kísérlete az Egyesült Királyságban

A Saron-per ráirányította a figyelmet az univerzális joghatóságra, és nyomában más panaszosok is keresni kezdték a lehetőséget a külföldi eljárások indítására. Ezeknek a törekvéseknek a célpontja a törvénymódosítást követően már nem Belgium volt, hanem elsősorban az Egyesült Királyság, ahol a Genfi Egyezményeket kihirdető 1957-es törvény alapján a háborús bűnökkel vádolt személyeket bíróság elé lehet állítani függetlenül állampolgárságuktól és a cselekmény elkövetésének helyétől.⁵⁰ A törvény értelmében magánvádló is kezdeményezheti letartóztatási parancs kibocsátását, ha megfelelő bizonyítékokkal alá tudja támasztani állításait, de az általános rendelkezések szerint a bíróság elé állításhoz az igazságügyi miniszter hozzájárulása kell.⁵¹ A jogszabály alapján felmerült a lehetősége a Simon Peresz elleni vádemelésnek, egy általa 1996-ban miniszterelnökként elrendelt katonai akció miatt, melyben számos civil vesztette életét, valamint kísérlet történt Saul Mofaz védelmi miniszter perbe fogására az intifáda során kifejtett tevékenysége ürügyén.

A jogszabályon alapuló eljárások közül a legnagyobb publicitást az a bevezetőben említett 2005-ös eset kapta, amelyben a brit rendőrség háborús bűnök elkövetésének gyanújával megkísérelte letartóztatni Doron Almogot, az IDF nyugalmazott vezérőrnagyát. A

⁴⁹ Elyakim Rubinstein előadása az 'Israel and the International Criminal Court' konferencián. Notes from the Inter Disciplinary Center (IDC), Herzliya conference. 13 March 2003.

⁵⁰ Geneva Conventions Act 1957.

⁵¹ Prosecution of Offences Act 1985. 25. cikk (2) bekezdés.

tábornok elleni indítványt egy londoni ügyvédi iroda képviselője, a brit-izraeli Daniel Machover nyújtotta be egy palesztin jogvédő szervezet (a *Palestinian Centre for Human Rights*) bevonásával, a IV. Genfi Egyezmény rendelkezéseinek súlyos megsértése miatt. A beadvány szerint Almog, aki 2000 decembere és 2003 júliusa között az IDF Déli Parancsnokságának vezetője volt, parancsot adott a rafahi menekülttáborban 59 ház lerombolására. Jóllehet a hadsereg szerint az intézkedés a táborban zajló fegyvercsempészet felszámolása, illetve a támadások megelőzése miatt volt szükséges, az emberi jogi szervezet szerint valójában kollektív büntetésről volt szó, mely egyúttal megtisztította a zsidó telepek környékét a palesztinok épületeitől. Az indítvány szerint Almog a házrombolások mellett felelős többrendbeli gyilkosságért, illetve Szalah Sehadeh, magas rangú Hamasz-vezető célzott likvidálásának elrendeléséért, mely akcióban 14 civil, köztük sok gyermek is életét veszítette.⁵² Machover kifejtette, hogy azért fordult a brit bíróságokhoz, mert Izraelben a Legfelsőbb Bíróság elutasítja a Genfi Egyezmények alkalmazhatóságát, valamint a brit mandátum idejéből származó törvények alapján szentesítette a házrombolások gyakorlatát.⁵³

A beadvány alapján 2005. szeptember 10-én egy londoni bíróság elfogatóparancsot bocsátott ki Almog ellen. A bíróság csak a házrombolásokkal összefüggésben találta megalapozottnak az indítványt, a gyilkosságok esetén elégtelennek ítélte a bemutatott bizonyítékokat. Az elfogatóparancsot a londoni rendőrség terrorellenes és háborús bűnökkel foglalkozó egységének kellett foganatosítania a másnap a fővárosba érkező Almoggal szemben. Erre végül nem került sor, ugyanis a tábornokot még a gép fedélzetén értesítette Izrael londoni követségének katonai attaséja a tervezett elfogatásról, így Almog a gépet el sem hagyva azonnal hazarepült. A brit hatóságok nem kíséreltek meg feljutni a repülőgépre attól tartva, hogy összetűzés robbanhat ki az El Al légitársaság biztonsági emberei, illetve az Almogot esetleg kísérő testőrök és a rendőrök között. Az eset után többen vizsgálatot kívántak annak kiderítésére, hogy hogyan szivároghatott ki a letartóztatási parancs, és hogy tudta az attasé figyelmeztetni a tábornokot.⁵⁴ Az incidens feszültséget okozott a brit-izraeli kapcsolatokban: a

⁵² 2002. július 22-én egy egytonnás bombát dobtak a Hamasz katonai szárnya vezetőjének, Szalah Sehadeh-nek a házára Gázaváros egyik lakónegyedében. A 14 civil áldozaton kívül kb. 150-en megsérültek.

⁵³ McGreal, Chris: Israeli Ex-Military Chief Cancels Trip to UK over Threat of War Crimes Arrest. *The Guardian*, 2005. szept.16. <http://www.guardian.co.uk/world/2005/sep/16/israelandthepalestinians.warcrimes> Internetről letöltve: 2008. május 20.

⁵⁴ Daniel Machover a PCHR nevében eljáró ügyvéd vizsgálatot követelt az attaséval szemben, illetve a rendőrség magatartása miatt. Utóbb a panaszt kivizsgáló Independent Police Complaints Commission (IPCC) megállapította, hogy a rendőrök a törvényeknek megfelelően jártak el, és nem talált bizonyítékot arra, hogy a rendőrök közül szivárogtatta volna ki valaki a tervezett letartóztatást. Paul, Celia: How Israeli General Avoided Arrest in UK. *The Independent*, 2008. február 20.

<http://arabnews.com/?page=4§ion=0&article=106992&d=20&m=2&y=2008> Internetről letöltve 2008. május 19.

külügyminiszter, Szilvan Salom botrányosnak minősítette az esetet, Ariel Saron pedig Tony Blairrel való találkozóján vetette fel az ügyet, végül a brit külügyminiszter, Jack Straw hivatalosan bocsánatot kért a történetekért.⁵⁵

Az affér több jogi, illetve diplomáciai problémát is felvetett. Egyrészt Nagy Britannia és Izrael eltérő álláspontot képvisel a Genfi Egyezményeknek a megszállt területeken való alkalmazhatóságának kérdésében. Mint korábban láthattuk, Izrael elutasítja az egyezmény alkalmazandóságát e területek vonatkozásában, a brit bíróság viszont ezzel ellentétesen foglalt állást, és úgy vélte, hogy az 1957-es törvény alapján fennáll joghatósága az egyezmény súlyos megsértéseinek elbírálására. Másrészt felmerült a kérdés, hogy a brit hatóságoknak jogukban állt-e volna letartóztatni a repülőgép fedélzetén lévő tábornokot. A zsidó állam szerint a gép szuverén izraeli terület, és a rendőrök engedély nélküli fedélzetre lépése megsértette volna ezt az elvet, ezzel szemben a brit repülésügyi szakértők, illetve az Amnesty International szerint a landolást követően a fedélzeten tartózkodó személyek brit joghatóság alá kerülnek, ezért a rendőrök hibáztak, amikor nem kíséreltek meg a gépre feljutni.

Az incidens arra készítette az izraeli hatóságokat, hogy felkészüljenek a hasonló esetek elkerülésére, mivel egy ténylegesen meginduló eljárás esetén a zsidó állam jogi lehetőségei roppant korlátozottak lennének a beavatkozásra. Leginkább azok a tiszték voltak kitéve ilyen eljárásoknak, akik a második intifáda idején parancsnoki tisztséget töltöttek be, és katonai akcióik nagy publicitást kaptak. Mindezek alapján az IDF katonai ügyésze, Avi Mandelblit utazási iránymutatást készített, melyben eltanácsolta az ezredesi, illetve annál magasabb rangot betöltő katonatiszteket az Angliába, Németországba, Spanyolországba, illetve olyan más nyugat-európai országba történő utazástól, ahol hasonló vádemelésekre lehetett számítani. Azoknak a katonatiszteknek, akik ragaszkodtak az utazáshoz, személyesen kellett konzultálniuk a főügyésszel. A fenti jogi lépések mellett Izrael diplomáciai offenzívába kezdett, hogy az európai államok töröljék el azokat a jogszabályokat, melyek lehetővé teszik az izraeli katonák elleni eljárásokat háborús bűnök alapján, a külügyminisztériumban pedig bizottság alakult a probléma kezelésére.⁵⁶

⁵⁵ Saron az ENSZ New Yorki csúcán a következő megjegyzéssel fogadta Blair meghívását az Egyesült Királyságba: „Igazán szeretném meglátogatni Nagy Britanniát. A baj csak az, hogy én, csakúgy, mint Almog tábornok sok évig szolgáltam az IDF-ben. Magam is tábornok vagyok. Úgy hallottam, Nagy Britanniában nagyon kemények a börtönök. Nem szeretném magamat az egyikben találni.” Sam Knight: Sharon snubs Blair over war crime warrants. *Times Online*, 2005. szeptember 16.

<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article567323.ece> Internetről letöltve: 2008. május 20.

⁵⁶ Vikram Dodd: UK Considers Curbing Citizens' Right to Arrest Alleged War Criminals. *The Guardian*, 2006. február 3. <http://www.guardian.co.uk/uk/2006/feb/03/humanrights.foreignpolicy> Internetről letöltve: 2008. június 01.

c) További esetek

Az Almog-ügyet követően jogvédő szervezetek bejelentették, hogy Angliában kezdeményezik más magas rangú tisztek letartóztatását is háborús bűnök miatt. A felelősségre vonni kívánt személyek közt szerepelt többek között Dan Haluc, vezérkari főnök, korábban a légierő parancsnoka és Mose Yaalon volt vezérkari főnök; ők a hadsereg jogi szakértőivel folytatott konzultáció után inkább nem utaztak az Egyesült Királyságba.

2006 végén *Moshe Yaalon*, volt vezérkari főnök ellen elfogatóparancsot bocsátott ki egy új-zélandi bíró a Doron Almoggal szemben is felhozott vádak alapján. Az eljárás jogalapját egyrészt Új-Zélandnak a Genfi Egyezményekből folyó kötelezettségeit implementáló 1958-as *Geneva Conventions Act*, másrészt az ICC-vel való együttműködést biztosító 2000-ben született *International Crimes and International Criminal Court Act* képezte. A tábornok ellen egy jogvédő szervezet által benyújtott kereset szerint Yaalon elismerte korábban, hogy részt vett a már említett Sehadah elleni akció elrendelésében, ezért *prima facie* megállapítható bűnössége. Az eljáró körzeti bíró megállapította a bíróság joghatóságának fennállását, és elegendőnek találva a bemutatott bizonyítékokat, elfogatóparancsot bocsátott ki az éppen Új-Zélandra érkező Yaalon ellen.⁵⁷ A tábornok letartóztatására végül nem került sor, mivel az új-zélandi igazságügyi miniszter – konzultálva a legfőbb államügyész-helyetttel – bizonyítékok hiánya miatt felülbírált a bírói végzést, és elrendelte az eljárás felfüggesztését. Tette ezt annak ellenére, hogy a törvények értelmében a miniszter hozzájárulására csak vádemelés esetén van szükség, letartóztatási parancs kibocsátásánál nincs. Az igazságügyi miniszter tagadta, hogy bármilyen együttműködés lett volna Izraellel az ügyben. Mindenesetre Yaalon zavartalanul lefolytatta tervezett programját.⁵⁸

A fenti esetek nyomán egy sor magas rangú izraeli mondta le külföldi programját jogi eljárástól tartva: *Aviv Kochavi*, a gázai hadosztály parancsnoka és a 2002-es Védőpajzs (Defensive Shield) nevű hadműveletben fontos szerepet betöltő dandártábornok egy neves

⁵⁷ Report: Yaalon Escapes Arrest in New Zealand. *YNet*. 2006. november 30.

<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3334597,00.html> Internetről letöltve: 2008. május 21.

⁵⁸ „I did not run away from anywhere and I don't intend to run away.” mondta Yaalon a sajtónak az eset kapcsán. Idézi: Macintyre, Donald: New Zealand Cancels Arrest Warrant for Israeli General. *The Independent*, 2006. december 2.

<http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/new-zealand-cancels-arrest-warrant-for-israeli-general-426676.html> Internetről letöltve: 2008. május 21.

angol katonai akadémián tervezett tanulmányútját törölte,⁵⁹ *Avi Dichter* az izraeli hírszerzés korábbi feje és az Olmert-kormány közbiztonsági minisztere pedig 2007 végén állt el angliai magánjellegű programjától. Utóbbi esetet követően Izrael még nyomatékosabban kérte, hogy Nagy Britannia módosítsa a magánvád benyújtását szabályozó törvényeit.⁶⁰

Érdemes megemlíteni, hogy az Egyesült Államokban perek sorozata indult izraeli katonai akciókban (például a Shehadeh likvidálására irányuló műveletben) részt vevő izraeli hivatalos személyek, köztük *Avi Dichter*, illetve *Moshe Yaalon* ellen háborús bűnök miatt, illetve az okozott kár megtérítéséért.⁶¹ A bíróságok elutasították a kereseteket, mivel mind *Yaalon*, mind *Dichter* az izraeli kormány nevében járt el, így amerikai törvények értelmében mentességet élveznek a büntetőeljárás alól, de a panaszosok fellebbezést nyújtottak be, amelynek elbírálása még folyamatban van.⁶²

Összegzés

Áttekintve az univerzális joghatóság palesztin-izraeli konfliktussal összefüggésben való alkalmazásának egyes eseteit, megállapíthatjuk, hogy a diskurzus itt is legalább annyira átpolitizálódott, mint a konfliktus más vonatkozásaiban. Az egyik narratíva szerint az eddigi eljárások leginkább a zsidó állam stigmatizációját szolgálták, és ezek világosan mutatják az univerzalitás elvében rejlő veszélyeket, nevezetesen, hogy a panaszosok által szelektíven kiválasztott és manipulatív módon ismertetett esetek tárgyalásával, új fórumokon, a nemzeti bíróságok bevonásával lehet lejártni Izraelt, mindezzel károsan befolyásolva az államközi kapcsolatokat. A másik megközelítés ezzel szemben azt mondja, hogy azért történtek kísérletek a feltételezett elkövetők felelősségre vonására külföldön, mert Izrael nem tesz meg mindent a jogsértés gyanús esetek kivizsgálása érdekében, és nem biztosít megfelelő jogorvoslatot az áldozatoknak.

⁵⁹ Katz, Yaakov: IDF Officer Cancels Trip; Fears Arrest. *The Jerusalem Post*, 2006. február 26.
<http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1139395494552&pagename=JPost%2FJPArticle%2FShowFull>
Internetről letöltve: 2008. május 21.

⁶⁰ Katz: i. m. A belügyminiszter elmondta, hogy az igazságügyi miniszter hozzájárulását megkívánó bűncselekmények esetén megfontolják az érvényben levő jogszabályok felülvizsgálatát. Bayers, David: 'War Crimes' Israeli Minister Cancels UK trip. *Timesonline*, 2007. december 6.
<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article3012503.ece> Internetről letöltve: 2008. május 26.

⁶¹ Az USA Legfelsőbb Bírósága kimondta, hogy a külföldieknek okozott károkozásról szóló törvény (*Alien Tort statute -1789*) alapján külföldiek is indíthatnak pert a nemzetközi jog bizonyos megsértései esetén. *Sosa v. Alvarez*, 542 US 692 (2004) Az ítélet teljes szövege elérhető: <http://supreme.justia.com/us/542/692/case.html>

⁶² U.S. District Court in Manhattan Clears *Dichter* in War Crimes Suit. *Haaretz*, 2007. május 3.
<http://www.haaretz.com/hasen/spages/855360.html> Internetről letöltve: 2008. június 1.

Többek szerint, ha Izrael valóban el szeretné kerülni katonái külföldi felelősségre vonását, inkább biztosítania kellene, hogy az állítólagos jogsértéseket megfelelő eljárás keretében kivizsgálják, és hatékony jogorvoslati lehetőséget kellene adnia az áldozatoknak.⁶³ Ezzel szemben mások úgy vélték, hogy azzal, hogy Izrael igyekszik elkerülni az ilyen pereket, azt a benyomást kelti, hogy bűnös a felhozott vádakban, ezért megfutamodás helyett ki kellene használnia a fokozott médiaérdeklődést, és meggyőznie a közvéleményt akciói helyességéről.⁶⁴

A külső megfigyelőben az a benyomás alakulhat ki, hogy az univerzális joghatóság alkalmazására történt kísérletek a palesztin-izraeli konfliktus vonatkozásában nem mondhatók kifejezetten sikeresnek: az elvet felhívó eljárások legtöbbször megghiúsultak, nem egyszer a politikai nyomás miatt, vagy azért, mert a vélt elkövetőknek más módon sikerült elkerülniük a bíróság elé állítást. Ez a tendencia különösen a más konfliktusokban jogsértéseket elkövetők felelősségre vonásával összehasonlítva lehet szembetűnő, hiszen például a ruandai mészárlásokkal, illetve a délszláv válsággal kapcsolatban már születtek ítéletek az univerzális joghatóság alapján.⁶⁵

Azt sem az izraeliek, sem a palesztinok nem vitatják, hogy az univerzalitás mögött álló gondolat, azaz a legsúlyosabb bűntettek elkövetőinek felelősségre vonása követendő cél, azonban a közös nevezőre jutást megnehezíti, hogy a felek másként látják az egyes történéseket. Míg a zsidó állam szerint nem kétséges, hogy az izraeli katonatisztek elleni eljárások tárgyává tett intézkedések jogszerűek, és a terrorizmus elleni küzdelmet, illetve saját állampolgárainak védelmét szolgálják, addig a palesztinok ezeket rendszerint súlyos jogsértéseknek, háborús bűnöknek, vagy népirtásnak tartják. Mindazonáltal az ellentétes érdekek és törekvések ellenére is talán bízhatunk abban, hogy a körülmények feltárása végett az illetékes hatóságok által a jövőben lefolytatott körütekintő vizsgálatok és jogi eljárások, illetve az ezekből fakadó konzekvenciák levonása hozzájárulhat az elszenvedett sérelmek orvoslásához, és a konfliktusból kivezető út megtalálásához.

⁶³ Lásd pl. Levy, Gideon: London's Burning for Dichter. *Haaretz*, 2007. december 9.
<http://www.haaretz.com/hasen/spages/932411.html> Internetről letöltve: 2008. június 1.

⁶⁴ Friedman, Andrew: Lawsuits PR Opportunity for Israel. *YNet*, 2006. február 27.
<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3221542,00.html> Internetről letöltve: 2008. május 26.

⁶⁵ Roth, Kenneth: The Case for Universal Jurisdiction. *Foreign Affairs*, 2001. szeptember/október,
<http://www.globalpolicy.org/intljustice/general/2001/roth08.htm> Internetről letöltve: 2008. június 1.

„El kell dönteni, hogy Iránhoz az atomkérdés vagy az energiakérdés oldaláról közelítünk”

Interjú Walter Posch-sal, a párizsi EU
Biztonsági Tanulmányok Intézetének kutatójával

Az új iráni politikai jobboldalról, gazdasági liberalizációról és a Nabucco-projektről beszélgettünk Walter Posch-sal, a párizsi EU Biztonsági Tanulmányok Intézetének kutatójával, aki 2008 áprilisában a Magyar Külügyi Intézetben tartott előadást.

Kül-Világ:

Az iráni parlamenti választások két fordulója után – melyet nem meglepő módon a konzervatívok nyertek – hogyan látja Mahmúd Ahmadinezsád elnök esélyeit?

Walter Posch:

Véleményem szerint nem jó az az elemzés, melyet a választás előtt sokat hangoztatott a média, és amely szerint Ali Laridzsáni, Mohamed Bákir Qálibáf és Mehdi Karrúbi egyfajta ellenzéki egységfrontot alkotnának. Karrúbinak mindig megvolt a saját csoportja, rajta volt a reformerek listáján. Őt olyan nyugat-európai mérsékelt politikusokkal lehet összehasonlítani, mint Francois Bayrou: mindig jelen van, de sosem lesz belőle elnök. Karrúbinak megvannak a követői, de valójában mellékes szereplő. Partnerekre van szüksége, egyedül nem tudja maga mögé állítani az irániak többségét. A másik csoport – Qálibáf, Laridzsáni, Mohsen Rezai – eleve a rezsim nehézsúlyú vezetői. Tradicionálisan konzervatívok, persze az új generációból. Laridzsáni igazi arisztokrata, akinek mindig nagy szerepe lesz. Qálibáf pedig rendőrfőnök volt. Mindegyikük fontos szerepet játszott, mindketten indultak már elnökválasztáson is, de – mint tudjuk – egyikük sem nyert.

A választások megerősítették az Ahmadinezsádhoz lojális csoportot. A konzervatív táboron belül is, ahol fenti említett hármassal, a Qálibáf-Laridzsáni-Rezai vezette úgynevezett

* Az interjút készítette: Zalán Eszter, a Népszabadság munkatársa. Az interjú rövidebb változata megjelent a Népszabadság április 30-i számában.

„elvhű” csoporttal kellett megküzdenie. Nem hiszem, hogy három ember koalíciójának bármi esélye lenne jövő évi elnökválasztáson. Ha a reformerek elő tudnak állni egy erős, jó jelölttel és egy egységes üzenettel, akkor talán nyerni tudnak 2009-ben. A kérdés, hogy mi történik az olyan pragmatikus konzervatívokkal, mint például Rafszandzsáni, akik a legközelebb állnak a nyugati gazdasági liberalizálókhoz. Ez a csoport megosztott: Ahmadinezsádhoz nem akarnak tartozni, így egyik részük az „elvhű” fundamentalistákhoz, másik részük a reformerekhez húz. Az mindenesetre érdekes, hogy az iráni jobboldal egyre inkább fundamentalistaként és nem konzervatívként definiálja magát. A generációváltás megtörtént, új politikai jobboldalról beszélhetünk. A nyugati elemzők teljesen alulértékelték Ahmadinezsád elnököt, mert nem szeretik – ezzel együtt persze vannak kihívói. Ahmadinezsád jobban ismeri az iráni politikai játszmákat a nyugati elemzőknél. Persze a 2009-es elnökválasztás eredménye a legfőbb vezető, Ali Khámenei döntésén is múlik.

Egyetért azzal a megállapítással, hogy a közel-keleti fegyverkezési verseny miatt is a hadsereg és a Forradalmi Gárda egyre nagyobb hatalomhoz jut Iránban a klérus kárára?

Ez a folyamat már megkezdődött, a klérus visszavonulóban van. Komoly elemzők azzal érvelnek, hogy Irán történelme során soha nem volt még ennyi pap börtönben, mint most. Tudni kell, persze, hogy az egész iszlám forradalom és köztársaság egy modernizációs folyamat, még ha középkori gondolatokat propagál is – más kérdés, hogy ez a modernizáció jó vagy rossz. Ebbe mindenesetre beleértendő a hadsereg modernizációja is. A Forradalmi Gárda hatalmi térnyerése azonban kevésbé szól militarizációról, mint arról, hogyan tud integrálódni egy csoport, mely túlélte a háborút, és társadalmi céljai vannak. Ez a csoport most hatalmi pozícióba kerül. A Gárda nem akarja militarizálni a társadalmat, hiszen a veteránok már levették az egyenruhájukat. Sokkal inkább a társadalom erősebb iszlamizációját szeretné látni. Ahogy Ahmedinezsád, ez a csoport is szeretne ideológiailag visszatérni a forradalom kezdeteihez, és a belső fejlődésre koncentrálni, bármit is jelentsen az. A diskurzus befelé forduló Iránban. Nemcsak gazdasági, hanem társadalmi feszültségek, sőt etnikai ellentétek is vannak. Az állam és a tartományok közötti kapcsolat is problémás. Ettől izgalmas Irán. Az iráni hadsereg modernizációja persze hatással van az öbölben lévő arab szomszédokra, de szerintem ebből több hasznot húz például az Egyesült Arab Emírátságok, amely ráadásul meg is kapja azt a technológiát, amit Irán nem. A közel-keleti fegyverkezési versenyben Irán nem a szomszédos arab államoktól tart, hanem az Egyesült Államoktól.

Az Egyesült Államok – az afganisztáni és az iraki beavatkozással – azért rásegített, hogy Irán stratégiai szerepe felerősödjön. Ön szerint megtalálta Irán a helyét ebben az új rendszerben?

A közel-keleti helyzet jobb lenne, ha jobb amerikai vezetés lett volna az elmúlt években, s Washington tényleg az al-Káida elleni harcra összpontosított volna. Akkor az irániak lehetnének ennek a közel-keleti stratégiai kirakásnak a hiányzó darabjai. Akkor lehetne bizalmat építeni a felek között, ahogy az megtörtént Afganisztán esetében közvetlenül 2001 után, amikor lehetett számítani az irániak együttműködésére. De persze ha Washington figyelmen kívül hagyja Irán nemzeti, gazdasági érdekeit, és megpróbálja csorbítani tekintélyét, nos ezeket a törekvéseket egyik ország sem díjazza. Irán befolyásának csúcspontja valószínűleg a 2006-os libanoni háború volt, amely azóta egyre halványul. Az irániak túl sok bizodalmat fektettek a síita félholdba, hogy a síita testvérek majd támogatják őket, de nem így történt. Tudják, hogy stratégiailag egyedül vannak. Fenyegetve érzik magukat, jogosan, mert az amerikai bekerítették őket, s mert a légicsapás még most sem elképzelhetetlen.

Térjünk át egy kicsit Irán belügyeire. Ahmadinezsád annak idején azzal kampányolt, hogy igazságosan fogja elosztani az olajbevételeket. Ez nem történt meg, viszont az infláció 20 százalékos. Mennyi ideig tartható fenn az iráni gazdaság a jelenlegi formában, liberalizáció nélkül?

Maguk magyarok tudják, milyen társadalmi ára van a gazdasági liberalizációnak. Iránban nem csak gazdasági, de komoly társadalmi feszültségek is vannak. Egy-egy vállalkozást csak azért tartanak életben, mert fizetést ad embereknek. A gyártás minősége olykor olyan rossz, hogy csak Afganisztánban tudják eladni a terméket, de legalább az embereknek van munkájuk, és elfoglalják magukat. A liberalizációhoz megfelelő társadalmi keret kell. Iránnak még mindig elég olajbevétele van ahhoz, hogy meg tudjon vásárolni kulcsfontosságú választási körzeteket. Amíg ez működik, addig mindig lesznek olyanok, akik elmennek voksolni, és a rendszerre szavaznak. A legtöbb iráni, a társadalom fele nem szavaz. Ahmedinezsádnak ártott az elhibázott gazdaságpolitikája. Pedig a *legfőbb vezető*,¹ Ali Khámenei nemrég kiadott egy fatvát (vallási állásfoglalást), mely szerint a liberalizáció vallási kötelesség, ami példátlan, hiszen az iszlám forradalomnak erős szocialista gyökere van. Egyes elemzők szerint az iráni alkotmány gazdasági részét a kommunisták írták, mielőtt félreállították és megsemmisítették őket. Az iszlamisták pedig az alaptörvény politikai részéért

felelősek. A forradalom óta nem oldották meg a magántulajdon és az állami tulajdon közötti kapcsolatot. Nem hiszem, hogy hamar megoldják az állami tervezés kontra piacgazdaság kérdést, mert egyszerűen túl nehéz az ügy. Akkor Iránnak valóban integrálódnia kéne a világ gazdaságába, de az integrálódást a maguk feltételei alapján szeretnék véghezvinni. Ami ugyanakkor biztató, hogy a szankciók és a rossz gazdasági vezetés ellenére sok, jól menő vállalkozás van, például a hadiiparban, vagy az olaj- és gáziparban. Az irániak tudják, hogy diverzifikálniuk kell. Az elmúlt 10 évben a mezőgazdaság fejlesztésére koncentráltak, az önellátás volt a céljuk, s mint kiderült, ez nem is rossz befektetés. Nem hiszem, hogy Ahmadinezsád belebukik a gazdaságpolitikájába, még akkor sem, ha ebben nem értenek egyet a legfőbb vezetővel.

Apropó Khámenei. Fel-felröppen a hír, hogy nagyon beteg...

Több évtizede kering a hír, hogy Khámenei beteg és a halálán van. Clemanceau is beteg volt, mégis sikerült átrajzolnia Európa térképét. Egyelőre úgy tűnik, a legfelsőbb vezető teljesen uralni tudja a helyzetet. De azt Khámenei is tudja, hogy a harmincas években született generáció uralma a végéhez közeledik. Látni a következő generációt, de ki ismerte például Ahmadinezsádot azelőtt? Minden elemzőnek elkerülte a figyelmét, amikor Teherán polgármestere volt, nekem is. Szerintem most is hasonlóan zajlik. Nem tudjuk, pontosan mi történik, kik vannak Meshedben, vagy Iszfahánban. A rendszer sem akarja, hogy mindenkit ismerjünk. Az sem segít, amikor a Nyugat felkap egy nevet. Az az ember nem valószínű, hogy pozícióba kerül, akit a Nyugat magához ölel. A következő generáció már helyzetben van: ők azok, akik az utcán harcoltak a forradalomban, a háborúban, s nem azok, akik a parancsokat adták ki, és a terveket készítették. Fel kell készülnünk a meglepetésekre. Az európaiaknak arra kéne koncentrálni, hogy az iráni választások átláthatók és szabadok legyenek. Itt érhetünk el komoly eredményeket. Az előző elnökválasztáskor az egész nyugati diplomáciai testület azt jósolta, hogy Hássemi Rafszandzsáni ajatollah lesz az elnök, és persze nem ő lett. Persze, hogy így semmi esélye nem volt. Szerényebbnek kell lenni, végül is egy szuverén országról van szó. Egyik ország sem szeretni, ha a nyugat beleszól, hogy ki lenne jó elnöknek, a reakció így természetes.

És hogyan kéne az Európai Uniónak viszonyulnia Iránhoz, különösen a Nabucco-vezeték ügyében, hiszen lehet, hogy azon egyszer iráni gáz jön majd?

¹ Az iráni politikai rendszerben a legmagasabb tisztséget betöltő személy posztjának elnevezése az nyugati szakirodalomban a kicsit általánosnak tűnő *legfelső vezető*. Ez a cím az alkotmány rendelkezései szerint beleszólást

Az Európai Uniónak jól áttekinthető Irán-politikát ki kell dolgoznia szakértők, politikusok bevonásával. Kereskedelmi kapcsolatokban, politikai párbeszédben reménykedtünk, de az atomvita ezt ellehetetlenítette. Muszáj folytatnunk az emberi jogokról megkezdett dialógust. El kell döntenünk, hogy Iránt energia oldalról közelítjük meg, – ez állna a közép-európai államok érdekében –, vagy, az atomvita szempontjából nézünk Teheránra, ahogy a három nagy, globális játékosnak is tekinthető EU-ország teszi. Az egyik, főleg német felfogás szerint nem szabad eltúloznunk az atomprogram kérdését, mert nem fogunk tudni elmozdulni a holtpontról, és mert a fenyegetettség nem olyan nagy – ez az atomfegyverekkel nem rendelkező országok tipikus álláspontja. Akiknek van atomfegyvere, azoknak már annak a gondolata is elfogadhatatlan, hogy Irán csatlakozzon a klubhoz. Az atomvita nem nukleáris kérdés, hanem politikai kérdés, és mindig is Irán mint állam státuszáról szólt. Az irániak pedig mindig is azt akarták, hogy felértékelődjön a státuszuk a világban. Ha viszont Iránt csak az energiakérdés szempontjából közelítjük meg, akkor az a veszély merül fel, hogy pusztán „kérvényezővé” válunk, akik szívességet kérnek Irántól.

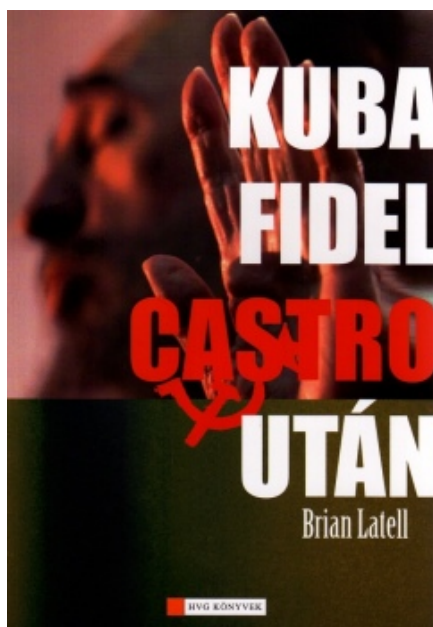
A Nabucco nem csak Iránról szól, hanem Törökországról is, és ilyen szempontból Törökország európai integrációja nagyon fontos. Ha már megvan a Törökországon áthaladó vezeték, több a lehetőség: akkor sem Türkmenisztán, sem Észak-Irak sincs messze. Továbbra is kérdéses egyébként, hogy Irán mennyire megbízható, mint gázszállító. Például nemrég leállították a szállítást Törökországba, mert nem volt elég maguknak. Másik kérdés, hogy nem lenne-e jobb LNG (cseppfolyósított földgáz) formában behozni a gázt Európába. Az energiakérdés még mindig érzékeny, nemzeti kérdés. Minden európai vállalkozás jó partnere lenne a Gazpromnak. Viszont nem lenne értelme, hogy a Nabucco egyik végén esetleg egy Gazprom-partner, a másik végén pedig egy Gazprom-barát ország legyen. Lehet, hogy egyszerűen el kell fogadnunk a Gazprommal szembeni kiszolgáltatottságunkat. Ám ha ez mégsem tetszik, akkor másképp kell cselekednünk.

biztosít viselőjének az élet minden területén. (a szerk.)

Bencze Bálint:

Brian Latell: Kuba Fidel Castro után

HVG Kiadó, Budapest, 2008.
332, oldal

Amióta 2006. július 31-én Fidel Castro „ideiglenesen” átadta a hatalmat öccsének, Kuba és a kubai átmenet lehetséges variánsai egyre inkább előtérbe kerülnek a hazai tudományos és közéletben. Az érdeklődő közönség számára tehát hiánypótló is lehetne Brian Latell a HVG Kiadó által megjelentetett *Kuba Fidel Castro után* című munkája. A cím azonban csalóka: az átmenet lehetséges forgatókönyveivel, a jövőt is befolyásoló jelenlegi helyzet elemző bemutatásával a tizennégy fejezetből csak az utolsó három foglalkozik.

A mintegy 330 oldalas kötetből nagyjából 230 oldalon egy mélyreható, ugyanakkor meglehetősen egyoldalú Fidel-életrajzot olvashatunk, kibővítve a Raúl Castróról szóló, valóban hiánypótló adatokkal. A kubai vezető elfogult ábrázolásán a szerző pedigréjét ismerve nincs mit csodálkozni: Brian Latell 1964 júliusától dolgozott a CIA Kuba-osztályán, 1990-94 között az Egyesült Államok kormányának Latin-Amerikáért felelős tisztje volt, 1994-98 között pedig a CIA Hírszerzési Tanulmányok Központját (*CIA Center for the Study of Intelligence*) igazgatta. Az aktív kormányzati munkától visszavonulva 1998 óta különböző egyetemi állásai mellett washingtoni *Center for Strategic and International Studies* kutatója.

Ezzel a háttérrel egyrészt érthető az elfogultság, másrészt viszont egy tudományos kutatótól joggal várná el az olvasóközönség, hogy kutatási témáját több oldalról megközelítve, elfogulatlanul mutassa azt be, és kutatóként tegye félre kormányzati énjét. Ez sajnos nem

* Bencze Bálint ügyvéd és a BGF KKFK Gazdaságdiplomácia és Nemzetközi Menedzsment szakának végzős hallgatója.

sikerül neki, ami sokat ront a mű hitelén. Így a kötet erősségei egyben hibái is: rengeteg olyan korabeli levélre, feljegyzésre, illetve a szerző által készített interjúra épülnek, amelyek forrásértéke és alapkutatási jellege elvitathatatlan, azonban nagy részük aligha állná ki a forráskritika szigorú próbáját. A könyvben megszólaló személyek, köztük egykori titkosszolgálati emberek, Fidel Castro tanárai és volt munkatársai, vagy Alina Fernandez, Fidel házasságon kívül született lánya, és Juana, a Castro fivérek (egyik) nővére, ma önkéntes vagy kényszerű száműzetésben élnek és bőven van törleszteni valójuk a kötet főszereplőivel szemben. Márpedig ahogy a latin közmondás tartja „animo dolenti nil oportet credere”, azaz semmit sem kell elhinni a sértett léleknek.

A források kiegyensúlyozatlan kezelésére utal az is, hogy egyetlen emigráns esetében sem található a homályos utalás szintjén túl akár az adott személy kubai előéletére, akár a száműzetés okára vonatkozó leírás, így nemcsak a kutató, de az anekdotákra fogékony laikus kíváncsisága is kielégítetlen marad. Ezen túl a könyvből szinte teljesen hiányoznak a nem USA-beli forrásmunkák, amelyek pedig vannak, azok túlnyomórészt Fidellel és Raúllal készített interjúk, illetve róluk szóló (angol nyelvű) életrajzok, valamint a Granma (a kubai pártlap) egyes cikkei. Ebből eredően számos hivatkozás található Fidel egyes beszédeire, amelyekből a szerző – nem titkoltan – következtetései jelentős részét eredezteti, teljességgel hiányoznak azonban a más, független forrásokból is ellenőrizhető statisztikák és tények.¹ A fentiek alapján a mű inkább tekintendő egy amerikai kormányzati szakember kibővített, szintetizáló jelentésének, mintsem egy tudományos igénnyel megírt monográfiának.

A kötet tartalmát tekintve alapvetően két részre bontható: az első kilenc fejezet egy (bár több helyen megtört) kronologikus, leíró típusú életrajz és az amerikai politikatudományban megszokott – hazánkban kevésbé ismert – pszichoanalitikai elemzés a Castro fivérekéről, elsősorban Fidelről, a dolgozat végén (10-12. fejezetben és az Utószóban) kiegészítve egy aktuálpolitikai helyzetelemzéssel.

A pszichobiográfiai sík

A Latell-dolgozat első kilenc fejezetének azon törekvése, hogy az összegyűjtött életrajzi elemek alapján pszichoanalitikai síkon elemezze a Castro-fivérek személyiségét, nem meglepő, ismerve a politikai pszichológiának, azon belül is a pszichobiográfiának az amerikai

¹ Lásd különösen a hetedik fejezetet.

politikatudományban a XX. század eleje óta betöltött, egyre növekvő szerepét.² A fivérek közti kapcsolat ambivalens természetét felütésként bemutató *Bevezetést* követően az 1-3. fejezetek Fidel (és jóval kisebb részben Raúl) gyermekkorával foglalkoznak, kimerítően tárgyalva a kötet címe alapján vélelmezett céljába nem éppen illő, inkább anekdotikus jelentőségű biráni,³ illetve Santiago de Cuba-i, majd havannai gyermek- és ifjúkort. A részletező leírás látható célja, hogy a korai gyermekkor traumáival és benyomásaival magyarázza a fivérek későbbi tetteit, illetve egymáshoz való viszonyát, anélkül azonban, hogy a pszichológiai elemzés módszertanáról bármilyen leírást közölne. A Fidel egyetemi évei alatt megmutatkozó machiavellizmusát és politikai vargabetűit bemutató negyedik, valamint az 1948-as véres kolumbiai eseményekkel, az ún. *bogotá*zával foglalkozó ötödik fejezetben egyértelműen tetten érhető a szerző azon meggyőződése, hogy Fidel Castrónak az 1940-es években tanúsított viselkedése magán hordozta mindazon személyiségjegyeket, amelyekből előrevetíthető lett volna későbbi politikai pályafutása, és amelyekből kiszámíthatóvá váltak volna az egyes eseményekre, krízisekre adott reakciói.

A hatodik fejezet kizárólag Raúllal foglalkozik, az ő jellemfejlődését mutatja be kiemelve, hogy ifjúkori gyengeségein túllépve, milyen stációkon át jutott el a forradalom győzelme idejére a parancsnoki rangig, és milyen módon erősítette meg pozícióját. E fejezet újdonságértéke a hazánkban megjelent szakirodalomban nem lebecsülendő, hiszen Raúl Castróról ilyen mélységű elemzés még nem jelent meg. Az írás hibái ugyanazok, mint amelyek a könyv egészét jellemzik: indokolatlanul nagy teret szentel a szerző a marxista kötődés bizonygatásának, és az első kézből származó információk hitelét megkérdőjelezi, hogy azok ismét csak emigránsoktól származnak.

Amíg a politikatudományban korábban a pszichobiográfiában a Latell által is alkalmazott analitikus megközelítés elsődlegessége nyilvánvaló volt, mára e felfogás gyengeségeire is felhívják a szerzők a figyelmet. Ezek között említendőek – az etikai kérdéseken túlmenően – azon módszertani problémák, amelyek az elégtelen bizonyítékokból, az elméletvezérelt rekonstrukció kontrollálatlanságából, a történeti és kulturális sajátosságokkal szembeni érzéketlenségből, a gyermekkori tapasztalatok felnőtt életre gyakorolt hatásának túlhangsúlyozásából, illetve abból erednek, hogy esetenként a korai fejlődésről szóló felvetések spekulatív módon a felnőttkori eseményekből származnak, majd ugyanezek magyarázatára használják fel őket. A fenti problémák a kötetben is tetten érhetőek, főként azért, mert a

² A pszichobiográfia tudományáról lásd részletesen: Hunyadi György (szerk.): Történeti és politikai pszichológia. Osiris. 1998.

³ Birán a Castro fivérek szülőhelye, egy járás (*barrios*) Santiago de Cuba provinciában, Bayamo és Mayarí között.

megalapozott pszichológiai elemzéshez nem kellő mértékben diverzifikált forrásanyagot használ, amennyiben túlnyomórészt nyilvános beszédekből és interjúkból indul ki, amelyek azonban tervezettségüknel fogva jórészt nélkülözik a spontaneitást, és így kiválóan alkalmasak az elemző dezinformálására és így az elemzés manipulálására, másrészt adós marad az elemzés módszertanának felvázolásával is. Így például az első 3 fejezet többször (de csak érintőlegesen) hivatkozik a Sierra Maestra-beli gerillaévekre is, az azóta száműzött egykori gerillatársak visszaemlékezései alapján, vitatható párhuzamot vonva a gyermekkori élettapasztalatok és a felnőtt harcos viselkedése között. Hasonlóan erőltetettnek és felületesnek tűnik az az egyetlen, 1989-ben elhangzott beszédből eredeztetett felvetés is, mely szerint Raúl Castro számára mintegy apa-pótlékot testesít meg bátyja, illetve Fidel más okokkal is kiválóan magyarázható USA-ellenességének pszichológiai magyarázata.⁴ Az Egyesült Államoknak a Kubával szemben a XX. század elejétől folytatott kizsákmányoló politikája, majd a forradalmat követően a gazdasági embargó, nemkülönben a (neo)konzervatív amerikai politika nagyhatalmi arroganciája kiválóan alkalmassá teszik arra az ellenség-szerepre, amelyre minden autoriter rezsimnek szüksége van önigazolásához, szükségtelen erőfeszítés tehát Fidel Castro USA iránti megvetésének magyarázatát egyes gyermekkori élményekre (is) alapozni.⁵

A pszichobiográfia pszichoanalitikai ágában mára uralkodónak mondható az a nézet, mely szerint a gyermekkori tapasztalatok nem közvetlenül a felnőtt viselkedésre hatnak, inkább a korai személyiséget befolyásolják, és a korai személyiség által a környezetből interaktív módon szerzett tapasztalatok befolyásolják majd a későbbi viselkedést. Ennek fényében különösen érthetetlen, hogy – bár az első három fejezetben találhatók erre vonatkozó utalások – a könyv hetedik fejezete egy időbeli és logikai bakugrással átlép az 1952 és 1960 közötti, a Castro fivérek életében ugyanakkor meghatározó időszakon. A gerillaéveknek nem tulajdonít jelentőséget, ugyanakkor – a részletes elemzés hiányában is – levon olyan merész következtetéseket, mint például „... *Castro marxista-leninista meggyőződése már az '50-es évek elején, de legkésőbb a közepén megszilárdult*”. Másrészt a fejezet célja sem egyértelmű: Fidel Castro USA-gyűlöletének és korai marxista elkötelezettségének bizonyítása minden átmenet nélkül fordul át egy, a szerzőt láthatólag büszkévé tevő anekdotába, mely szerint a Castro-beszédeket figyelő amerikai hírszerzés és a kubai vezető a nyilvános szónoklatok és előadások alkalmával burkolt kommunikációt folytattak egymással.⁶ Ez a fajta személyes

⁴ Lásd a 145-149. oldalt.

⁵ Lásd pl. a 23. oldalt.

⁶ Lásd a 182. oldalt.

történetmesélés azonban inkább a memoár műfajába tartozik, és szórakoztató mivolta ellenére sajnálatosan megtöri a szerkezetet.

A Fidel Castro „forradalom utáni forradalmár” imázsának elemzésével foglalkozó nyolcadik fejezet a politikai PR szempontjából hasznos felismeréseket összegezve érdekes összefoglalást nyújt, értéke főként abban áll, hogy egy lehetséges magyarázatot ad arra, hogy miért övezi évtizedek óta titok Fidel családját. Latell szerint a magánélet szisztematikus tagadása a héroszi, autonóm személyiségképnek, a „szakállas, khaki ruhás”, csak a forradalomnak élő gerilla imázsának szerves része, így a szerző szerint nem várható, hogy Fidel Castro életében a nagyközönség bővebb információkhoz jusson a családjáról. Mindemellett megjegyzendő, hogy e fejezet is – a hetedikhez hasonlóan – kilóg a többé-kevésbé kronologikus elbeszélésmódból és a kötet céljával is nehezen egyeztethető össze.

A kilencedik fejezetben a Puerto Rico-i függetlenségi törekvések és annak kapcsán a kubai titkosszolgálat tevékenységének bemutatásakor a szerző *expressis verbis* ki is jelenti azt, ami a könyv olvasása során egyre nyilvánvalóbbá válik: a személyiségelemzés célja Latell-nél nem a tudományos vizsgálódás, hanem a Kubára vonatkozó amerikai nemzetbiztonsági jelentések megalapozása. A dolgozat bevallotta e jelentésekre (nemzetbiztonsági dolgozatokra) épül, és ebben áll egyik fő gyengesége is. Egyrészt eltolja a hangsúlyokat a Castrók USA-ellenességének magyarázata érdekében, másrészt a célok különbözőségéből eredően: ami egy jelentésben elegendő, az egy tudományos munka esetében nem biztos, hogy kellően megalapozott, egy ismeretterjesztő olvasmányhoz képest viszont túlzottan száraz és részletező.

Az aktuálpolitikai helyzetelemzés

A kötet valódi (újdonság-) értékét véleményem szerint az Utószóval megspékelt 10-12. fejezetek adják. A 10. fejezet tömören, mégis szemléletesen foglalja össze a fidelista kubai vezetés internacionalista törekvéseit a külföldi katonai beavatkozások⁷ és „baráti segítségnyújtások” eseményeinek felvillantásával, és ennek kiteljesedését az el nem kötelezett országok 1979-es havannai csúcstalálkozóján, majd e törekvések kudarcát az afganisztáni szovjet megszállás, a bahamai konfrontáció, az el nem kötelezettek mozgalmának bénultsága, Kuba ENSZ BT-tagságának megvétőzése, de főként a Mariel-művelet bemutatásával.

⁷ Fidel folyamatosan próbálkozott a kubai forradalom „exportjával”, így katonailag is támogatta a (jórészt szocialista indíttatású) mozgalmakat többek között Angolában, Etiópiában, Vietnamban, Granadában, Venezuelában, Puerto Ricóban, El Salvadorban és Nicaraguában.

A kubai forradalom történetének fontos szála az (elsősorban az USA-ba irányuló) emigráció, amelynek három fő állomását: az 1965-ös camariocai exodust, az 1980-as Mariel műveletet és az 1994-es „balseros”⁸ menekülthullámot a könyv, ha nem is szisztematikusan, de tárgyalja.⁹ Adós marad azonban az emigráció társadalmi-politikai következményeinek bemutatásával és annak lehetséges jövőbeni, a Fidel utáni Kubára – amelyről elvileg a könyv szól – gyakorolt esetleges hatásainak elemzésével. Egy mélyreható elemzés nyilvánvalóan meghaladná a kötet kereteit, és koncepcionálisan sem férne bele, egy rövid összefoglaló helyzetelemzést azonban – már csak a cím okán is – mindenképpen megért volna e kérdéskör.

A magyar szakirodalomban még soha nem elemzett Ochoa-ügyet vízvázalóként felhasználva vizsgálja a szerző Kuba közelmúltját, és veszi górcső alá Raúl Castro csendes, ám folyamatos felemelkedését a szovjet blokk összeomlásától napjainkig.¹⁰ Bár a Fidelre koncentráló struktúrából kilóg, mégis a kötet legértékesebb, eredeti gondolatokat tartalmazó részét képezi a Raúl Castro személyiségét és (a maga szemszögéből zseniális) stratégiáját elemző szakasz, bemutatva Raúlnek az 1989-es tisztogatásokat követő megerősödésével együtt járó strukturális átalakításokat (pl. a belügyminisztérium és így a polgári titkosszolgálat hadügyminisztérium alá kerülését), a raúlita elit főbb tagjait,¹¹ azok növekvő hatalmi súlyát, valamint azon civil vezetőket,¹² akik a Fidel utáni Kuba politikai életében meghatározó szerepet játszhatnak. Ezzel együtt az a rövid, de a lényegi vonásokat érzékletesen felvázoló összefoglaló, ami a '90-től bevezetett „*perfeccionamiento empresarial*”, azaz az állami tervgazdálkodás óvatos, a hadsereg vezetésével zajló reformja és a '94-es gazdasági nyitás egyes lépéseiről, és azoknak a máig tartó időszakban tapasztalható következményeiről, valamint a gazdasági-politikai helyzetről szól, hű képet fest Kuba jelenlegi problémáiról. Jelen elemzés kereteit meghaladja, de külön-külön is megérne egy-egy tanulmányt a hadsereg jövőbeli lehetséges szerepének, a feketegazdaságnak, a feléledő rasszizmusnak, az emigráció szerepének, az egyes gazdasági szektorok sajátosságainak, a társadalmi értékválságnak, a külső körülmények változása által szükségessé tett külpolitikai re-orientációnak a problémaköre.

⁸ A balseros magyarul 'tutajosokat' jelent.

⁹ A forradalom utáni 3 nagy menekülthullámról a könyvben lásd: 190. oldal (Camarioca), 237. oldal (Mariel) és 273. oldal (balseros).

¹⁰ Ami tény: 1989. július 13-án Arnaldo Ochoa tábornokot, a kubai hadsereg egyik legkiemelkedőbb tisztjét kivégezték. Az okokról azonban máig megoszlanak a vélemények: a hivatalos kubai álláspont szerint a kivégzés oka hazaárulás és kábítószer-kereskedelem volt, az amerikai (Latell által is képviselt) nézet szerint azonban Fidel példát akart statuálni az egyre erősebb rendszerkritikával élő, igen népszerű tábornokot nyilvános likvidálásával.

¹¹ Pl. Abelardo Colome Ibarra belügyminisztert, Julio Casas Regueiro hadügyminisztert, Alvaro Lopez Miera vezérkari főnököt, Ulises Rosales del Toro cukoripari minisztert.

¹² Carlos Lage Davila, Ricardo Alarcon de Quesada, Felipe Perez Roque.

Érdekes színfolt az Ana Montes-ről, az USA-ban működött kubai kémnőről szóló leírás a 9. és 11. fejezetekben,¹³ amely kapcsán meglepően őszintén ismeri el Latell, hogy „*a kubai hírszerzés ott van a világ fél tucat legjobbjá között, éspedig évtizedek óta*”.¹⁴ Ne feledjük, hogy ezt a hírszerzést is ugyanaz a Raúl felügyeli, aki a könyv Utószavában is leírtak szerint – ismét csak kivételes stratégiai képességeiről téve tanúbizonyságot – a stabilitás megőrzése és az egységes politikai arcvonal megteremtése érdekében megjátszott politikai sakkhúzásai keretében a hatalomátvétel során még azt a Ramiro Valdést is visszaemelte a felsővezetésbe, akit egyszer – 1985-ben – már legyőzött, kifogva a szelet az egyik lehetséges fő ellenfél vitorlájából.¹⁵

A könyv 2008 eleji magyarországi megjelenése óta eltelt pár hónapban Raúl által bevezetett reformok és a társadalmi nyugalom jelenleg azt mutatják, hogy a Fidel elemzésével oly sokat foglalkozott CIA-elemzők újra tollat ragadhatnak, és folytathatják a munkát Raúl, mint első számú vezető elemzésével.¹⁶ Igen találó és a könyvet szerkezetileg jól zárja az a 12. fejezetbeli metafora, amelyet Gianni Mina olasz riporter fogalmazott meg és amelyben Fidel Castrót Hemingway öreg halászához, a forradalmat pedig a „nagy hal”-hoz hasonlítja. Castro tragédiája abban áll, hogy az az ember, akire – teljes joggal – egész Latin-Amerikában, mint a függetlenségi harc élő szimbólumára tekintenek, élete végére kénytelen azt látni, hogy a külső körülmények és önnön, alkalmazkodásra képtelen büszkesége következtében lassanként elfogy a forradalma és nem marad más, mint „a hal gerince”, az a pár lojális ember, akik a Sierra Maestra óta vele vannak.

Latell könyvéről összefoglalásként elmondható, hogy egy vitatható alapállásból (az eredeti, de egyoldalú forrásokon alapuló pszichobiográfiai elemzésből) kiinduló Fidel-életrajzot olvashatunk, kiegészítve egy Raúlról és – az ő személye kapcsán – a kubai közelmúltról szóló, objektívebb elemzéssel, aminek forrásértéke vitathatatlan, de inkább csak amolyan kiindulópontként szolgálhat a későbbi elmélyültebb, az egyes rész-problémákat

¹³ Ana Montes az USA-ban valaha működött legmagasabb rangot elért kubai kém volt, aki a Pentagon Védelmi Hírszerző Ügynökségének Latin-Amerika szakértőjeként dolgozott.

¹⁴ Lásd a 223. oldalt.

¹⁵ Lásd a 248-249. oldalt.

¹⁶ Kényelmi cikkek (pl. mobiltelefon) vásárlásának engedélyezése, turisták részére korábban elzárt területek megnyitása a kubai lakosság előtt, bér- és nyugdíjreform, társadalmi párbeszéd, stb.

mélyrehatóan elemző kutatások számára, amelyek – a recenzens reményei szerint – hamarosan a Kubával foglalkozó magyar szakirodalomban is napvilágot látnak.

**Kül-Világ,
a nemzetközi kapcsolatok folyóirata**

megjelenik negyedévente

HU ISSN 1785-5284

Kiadja:

Kül-Világ Alapítvány

2040 Budaörs, Nyár u. 14.
<http://alapitvany.kul-vilag.hu>
mail@kul-vilag.hu

Főszerkesztő:

Wagner Péter

Szerkesztők:

Hoffmann Tamás
Lattmann Tamás
Marton Péter
Selmeczi Anna
Tóth Gergely

Szerkesztőség:

1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
I. emelet, 112.
Tel: + 36 1 411 6532
Fax: + 36 1 266 3103
mail@kul-vilag.hu

A honlapon szereplő szövegek, illetve a folyóiratban közzétett tanulmányok és minden egyéb szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Azok – ellentétes kikötés hiányában – szabadon idézhetők és hivatkozhatók a forrás szabályos megjelölésével, további felhasználásukhoz viszont a kiadó előzetes írásbeli engedélye szükséges.